

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav informačních studií a knihovnictví

Studijní program: informační studia a knihovnictví
Studijní obor: informační studia a knihovnictví

Eva Jeřábková

Proměny pojmu dokument, informační pramen a informační zdroj

Bakalářská práce

Praha 2008-07-31

Vedoucí bakalářské práce: PhDr. Barbora Drobíková

Oponent bakalářské práce:

Datum obhajoby:

Hodnocení:

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci zpracovala samostatně a že jsem uvedla všechny použité informační zdroje.

V Praze, 31. července 2008

.....
podpis studenta

JEŘÁBKOVÁ, Eva. *Proměny pojmu dokument, informační pramen a informační zdroj [Changes of the notion document, source of information and information resource]*. Praha, 2008-07-31. 56 s. Bakalářská práce. Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Ústav informačních studií a knihovnictví. Vedoucí bakalářské práce Barbora Drobíková.

Abstrakt

Cílem bakalářské práce bylo zpracování historického a terminologického vývoje pojmu dokument, informační pramen a informační zdroj v knihovnictví a informační vědě. Zahrnuje i životopis Paula Otleta, jako předchůdce informační vědy. V první části práce jsou pojmy dokument, informační pramen a informační zdroj zasazeny do historického kontextu vývoje knihovnictví a informační vědy. Druhá část pojednává o hmotné stránce dokumentu – nosiči a obsahu, na kterém jsou postaveny jeho tradiční výklady a definice. Třetí kapitola vedle sebe staví a rozebírá vybrané výklady a definice pojmu dokument, informační pramen, informační zdroj zahraničních i domácích autorů a porovnává je se slovníkovými definicemi. Na závěr třetí kapitoly je zařazen malý jazykový exkurz, ve kterém jsou uvedeny popisované termíny v cizích jazycích. V historickém přehledu výkladu termínu dokument lze vysledovat dva různé přístupy. Pragmatický přístup založený na definování termínu dokument pomocí jeho fyzické formy vyhovoval tradičnímu pojetí dokumentu jako obsahu fixovaném na hmotném nosiči, ale nedostačoval pro dokument v síťovém digitálním prostředí. Východiskem pro definování dokumentu v síťovém digitálním prostředí se jeví funkční přístup, prosazovaný již Paulem Otletem, Suzanne Briet a některými dalšími dokumentalisty. Nechápe dokument jen jako záznam na hmotném nosiči, ale do tohoto pojmu zahrnuje „cokoliv, co funguje jako dokument“ – zdroj informace, tedy každý objekt, který je zkoumán nebo pozorován. [Autorský abstrakt].

Klíčová slova

Bibliografie, dokument, digitální dokument, dokumentace, informační pramen, informační zdroj, elektronický informační zdroj, elektronické publikování, Mezinárodní desetinné třídění, typologie, datové médium.

OBSAH

PŘEDMLUVA	3
ÚVOD	5
1 VÝVOJ POJMU DOKUMENT, INFORMAČNÍ PRAMEN A INFORMAČNÍ ZDROJ V KONTEXTU VÝVOJE KNIHOVNICTVÍ A INFORMAČNÍ VĚDY	6
1.1 PRVNÍ DOKUMENTY LIDSKÉ KOMUNIKACE.....	6
1.2 OD BIBLIOGRAFIE K DOKUMENTACI.....	6
1.2.1 Paul Otlet – zakladatel dokumentace	7
1.3 OD DOKUMENTACE KE KOMUNIKACI INFORMACÍ A ZNALOSTÍ	11
1.3.1 Pojem informační pramen	13
2 Obrazové, zvukové a audiovizuální dokumenty.....	14
2.1.1.1.1 Obrazový dokument.....	14
2.1.1.1.2 Zvukový dokument	14
2.1.1.1.3 Audiovizuální dokument.....	15
2.1.1.1.4 Masmediální dokumenty	15
2.2 NOVÉ INFORMAČNÍ TECHNOLOGIE V DOKUMENTOVÉ KOMUNIKACI.....	16
2.2.1 Technologie CD-ROM.....	16
2.2.2 Technologie hypertextu a služba WWW.....	17
2.2.3 Elektronické informační zdroje a jejich vlastnosti.....	17
3 Pozitivní vlastnosti elektronických informačních zdrojů.....	18
4 Negativní vlastnosti elektronických informačních zdrojů.....	18
5 DOKUMENT – NOSIČ A OBSAH	20
5.1 NOSIČ A PREZENTACE OBSAHU.....	20
5.2 VYJADŘOVACÍ PROSTŘEDKY.....	24
6 POJMY DOKUMENT , INFORMAČNÍ PRAMEN, INFORMAČNÍ ZDROJ V TEORETICKÝCH A SLOVNÍKOVÝCH VÝKLADECH	27
6.1 POJEM DOKUMENT.....	27
6.1.1 Výklady termínu dokument v oborových slovnících a databázích.....	33
6.1.2 Výklady pojmu dokument v české a slovenské odborné literatuře.....	35
6.1.3 Charakteristika dokumentu a jeho funkce.....	35
7 Normativní výklady termínu dokument.....	37
7.1 POJEM INFORMAČNÍ PRAMEN.....	38
7.2 INFORMAČNÍ ZDROJ.....	41
7.3 POJMY DOKUMENT, INFORMAČNÍ PRAMEN A INFORMAČNÍ ZDROJ V CIZÍCH JAZYCÍCH.....	47
ZÁVĚR	50

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY.....	52
SEZNAM OBRÁZKŮ.....	55

Předmluva

Ve své bakalářské práci s názvem *Proměny pojmu dokument, informační pramen a informační zdroj* se pokouším zmapovat cestu, kterou pojem dokument urazil od počátků dokumentace po moderní dobu 21. století. Nabízené téma mě hned zaujalo, ale zároveň jsem si uvědomovala, že se mi nemůže podařit zpracovat toto téma v celé jeho šíři a složitosti. Cílem mé bakalářské práce je zpracování historického a terminologického vývoje pojmu dokument, informační pramen a informační zdroj v knihovnictví a informační vědě. Pokud jde o historický rámec, do kterého jsem vývoj pojmu dokument zasadila, byla mi oporou literatura shrnující vývoj knihovnictví a informační vědy od profesora Cejпка a dále prameny uvedené v bibliografii.

Definování pojmů je obtížné vzhledem k tomu, že se při tvorbě definic střetávají různé pohledy vědních disciplín, se kterými jsou tyto pojmy spjaty. Uplatňují se zde různá teoretická i praktická hlediska na formu a obsah daných pojmů. Při výkladu pojmu dokument se nejvíce uplatňuje hledisko formy, znaku a komunikačního nosiče. Zatímco u dokumentů v tradiční podobě je vymezení pojmu víceméně konzistentní, u forem v elektronickém prostředí se objevují pochybnosti, zda lze ještě použít označení dokument. V bakalářské práci si nekladu za cíl formulovat nové definice a termíny pojmu dokument, informační pramen a informační zdroj, ale porovnat současné definice a výklady z hlediska jejich vývoje.

Během bibliografické přípravy jsem zpracovala bibliografickou rešerši k tématu. Hlavní vliv na strukturu a obsah práce měl článek Michaela K. Bucklanda „What is a document?“ (Co je to dokument?), na který jsem narazila již při prvním letném průzkumu. Navštívila jsem jeho webovou stránku, kde jsem našla další články, životopis Paula Otleta a jeho „*Traité de Documentation*“ (Pojednání o dokumentaci). Protože osobnost Paula Otleta je v otázce definování pojmu dokument zcela zásadní, rozhodla jsem se zmínit ve své práci i jeho životopis a prostřednictvím článků Alexe Wrighta připomenout jeho vizi „univerzální knihy“ – světové sítě informací, ve které lze spatřit jakýsi „papírový internet“. Otletovy definice knihy a dokumentu jsem čerpala z jeho „*Traité de Documentation*“. Toto dílo není bohužel dostupné

v anglickém ani českém překladu. Neopírám se zde o vlastní překlad, ale o překlad zprostředkovaný.

Práci jsem rozdělila do tří hlavních kapitol a vedlejších podkapitol. První kapitola obsahuje zasazení pojmů dokument, informační pramen a informační zdroj do kontextu vývoje knihovnictví a informační vědy, včetně již zmíněného životopisu Paula Otleta. Ve druhé kapitole se zabývám hmotnou stránkou dokumentu – nosičem a obsahem, na kterém jsou postaveny jeho výklady a definice. Třetí kapitola vedle sebe staví a rozebírá vybrané výklady a definice pojmu dokument, informační pramen, informační zdroj zahraničních i domácích autorů a porovnává je se slovníkovými definicemi. Na závěr třetí kapitoly jsem zařadila malý jazykový exkurz, ve kterém uvádím popisované termíny v cizích jazycích.

Rozsah práce je 56 stran. Bibliografické citace jsou citovány podle normy ISO 690 a ISO 690-2. Použila jsem Harvardský systém tj. citování pomocí prvního údaje záznamu a roku vydání.

Závěrem bych chtěla poděkovat PhDr. Barboře Drobíkové, která tuto práci vedla a mým rodičům za konzultace ohledně jazykových překladů z angličtiny a francouzštiny.

Úvod

Pojmy dokument, informační pramen, informační zdroj jsou běžně užívanými pojmy ve všech oborech knihovnictví a informační vědy. V běžném hovoru se často považují za synonyma a navzájem se zaměňují. Z historického hlediska lze s jistou nadsázkou říci, že vznikem písma, někdy před 5 000 lety, byly vytvořeny předpoklady pro shromažďování, zpracování, uchovávání a zpřístupňování kulturního dědictví civilizace v institucích, které nazýváme knihovny. Od hliněných destiček, kamene, papyru a hedvábí, na kterých nacházíme první záznamy dochovaných textů, dospěla civilizace k papíru, který se stal od vynálezu knihtisku efektivním hmotným nosičem informací až do 19. století. S dalším velmi rychlým vývojem nových prostředků lidské komunikace ztratil papír své výlučné postavení. Člověk se naučil uchovávat vedle písemností, obraz¹, pohyb² a zvuk³ a papír přestal být jediným nosičem, na kterém bylo možno informace uchovávat. Filmová technika poskytla metodu mikrofilmování a mikrofišování dokumentů, které byly původně zaznamenány na papíře a tím umožnila tyto dokumenty novým způsobem konzervovat i šířit. Moderní komunikační technologie 20. a 21. století v podobě elektronických médií a Internetu papíru konkurují ještě zřetelněji, dokonce i ve smyslu co nejméně upozadit papír ve prospěch elektronické komunikace informací a znalostí i pro uchování dokumentů formou digitalizace. Knihovny za posledních 20 let zcela změnily svou tvář tím, jak se vyrovnávají s moderními komunikačními technologiemi. Je jen logické, že nové technologie zpracování informací i nový způsob publikování kladou nové nároky na vymezení výše uvedených termínů „dokument, informační pramen, informační zdroj“.

¹ Za první fotografii je považován snímek z r. 1826 zhotovený fr. vynálezcem Nicéphorem Niépce. V r. 1839 Jacques Daguerre objevil tzv. daguerrotypii, v r. 1840 W. F. Talbot oznámil vynález kalotypie. V r. 1884 byl vyroben první fotografický film G. Eastmenem, r. 1888 uvedl první filmový fotoaparát Kodak. 1904 bratři Lumièrové představili barevnou fotografii. V r. 1925 byl na trh uveden fotoaparát Leica, používající 35mm film, od r. 1935 se prodávají i barevné filmy, v r. 1963 firma Polaroid vyvinula technologii tzv. okamžité fotografie. V r. 1994 byl na trh uveden první digitální fotoaparát [Wikipedia, 2008].

² 1895 bratři Lumièrové předvedli první kinematograf; v r. 1927 byl natočen první zvukový film [Wikipedia, 2008].

³ 1877 T. A. Edison sestrojil první fonograf – přístroj na nahrávání a reprodukci hlasu, nahrazen gramofonovou deskou a gramofonem vynalezeným Emilem Berlinerem v 90 letech 19. stol. [Wikipedia, 2008].

1 Vývoj pojmu dokument, informační pramen a informační zdroj v kontextu vývoje knihovnictví a informační vědy

1.1 První dokumenty lidské komunikace

Lidé si pomocí řeči a jazyka předávají informace, dorozumívají se spolu. Důležitá sdělení, nové poznatky, zážitky, pocity vyvolaly potřebu je někam pomocí znaků/písmen zaznamenat a uchovat pro budoucí generace. Formy záznamu měly různou podobu, podle materiálu a prostředků, které byly v určitých oblastech k dispozici. Mezopotamští Sumerové psali na hliněné destičky, Egypťané uchovávali znalosti na papyrových svitcích, pergamenový kodex plnil funkci nosiče ve středověku. V Číně se od 1. století a v Evropě od 14. století používá papír a vzniká kniha, nejprve rukopisná a od poloviny 15. století tištěná. Knihtisk přispěl k daleko většímu a snadnějšímu rozšíření knihy, která se tak stala až do konce 19. století hlavní „konzervou“ veškerého poznání [CEJPEK, 2005, s. 47].

1.2 Od bibliografie k dokumentaci

19. století bylo dobou mnoha průmyslových vynálezů a rozvoje přírodních a společenských věd. Bohatá publikační činnost v oblasti vědecké a technické literatury a nutnost rychleji a efektivněji pracovat s informacemi stály na počátku nového teoretického i praktického oboru dokumentace, který na přelomu 19. a 20. století zformovali Belgičané Paul Otlet a Henri La Fontaine (jeho teoretická část bývá nazývána také dokumentalistikou).

Zatímco „cílem bibliografického sepisování knih a tiskovin bylo především dosažení úplnosti soupisů literatury a tiskovin v rámci předem určeného nebo daného omezení, ...“ [DRTINA, 1966, s. 15], „dokumentace a dokumentalistika kladla hlavní důraz na systematický sběr, pořádání, vyhledávání a distribuci potenciální, tj. znakově zaznamenané informace. Otletovou zásluhou se podstatně zkvalitnila a celosvětově rozšířila metoda analyticko-systematického zpracování dokumentů v podobě Mezinárodního desetinného třídění jako mezinárodně srozumitelného prostředku jejich věcného hierarchického uspořádání“ [CEJPEK, 2005, s. 48].

1.2.1 Paul Otlet – zakladatel dokumentace

Paul Otlet se narodil v Bruselu 23. srpna 1868 ve velmi zámožné belgické rodině. Jeho otec byl úspěšný politik a finančník, matka zemřela, když byly Paulovi 3 roky. Paul měl 2 bratry z otcova druhého manželství. Od dětství byl uzavřený, jezuitská výchova v něm rozvinula přirozený smysl pro řád, kázeň, důkladnost ve studiu. Jeho životopisec W. Boyd Rayward uvádí, že byl posedlý náboženstvím, fascinovala ho věda, filozofie. Rozhodl se pro studium práv a filosofie na Katolické Univerzitě v Lovani (Université de Louvain) (1887). Během studia na univerzitě v sobě řešil dilema mezi dvěma velkými filozofickými tradicemi své doby – novoscholastickou filozofií a moderním pozitivistickým evolucionismem. Nad novotomizmem zvítězila tehdy velmi životná pozitivistická filozofie. Rozhodl se, že opustí studia v Lovani a půjde studovat do Paříže (1888). V Paříži studoval sociologii – královnu věd, právo, politickou ekonomii a historii, četl horlivě pozitivisty A. Comta, H. Spencera a Alfreda Fouillée. Nicméně brzy se vrátil zpět do Bruselu, kde dokončil studia na Svobodné univerzitě (Université Libre). V roce 1890 obhájil doktorát práv, oženil se a započal kariéru obchodníka a právníka v bruselském Justičním paláci. Roku 1891 se rozhodl zapojit do právě založené Společnosti společenských a politických studií (Société des Etudes Sociales et Politiques) v Bruselu, kde se setkal s o 15 let starším Henri La Fontainem, který tam vedl bibliografické oddělení. Jejich společný zájem o právo, mezinárodní hnutí a o bibliografii vyústil v celoživotní intelektuální přátelství. [RAYWARD, 1975].

Roku 1895 Otlet a La Fontaine založili Mezinárodní bibliografický ústav (L'Institut International de Bibliographie), jehož úkolem bylo starat se o rozvoj bibliografie v mezinárodním měřítku. Ústav zpracovával bibliografické záznamy o světové tiskové produkci s cílem vybudovat Univerzální bibliografický registr (Registre Bibliographique Universel). Tento počín vyžadoval jednotnou univerzální klasifikaci, jejíž základ našel Otlet v Deweyho desetinném třídění, které rozšířil a postupně vybuďoval systém Mezinárodního desetinného třídění (dále MDT).

Projekt dokumentačního centra Mundaneum, ve kterém mělo být uchováno veškeré vědění světa, považoval Otlet za své životní poslání. Přesvědčil belgickou vládu, aby podpořila jeho projekt a poskytla mu potřebný prostor. Tou dobou Belgie usilovala

o možnost stát se sídlem pro nově vznikající ústředí Ligy národů. Otlet doufal, že se jeho projekt stane součástí světového města [WRIGHT, 2008a].

Uvnitř nového Mundanea začal shromažďovat obrovskou kartotéku, která nakonec obsahovala přes 12 milionů indexačních lístků a dokumentů. V té době představovaly indexační lístky o rozměrech 3x5cm opravdovou novinku v technologii organizace informací. Uživatelé za 1000 vyhledaných záznamů zaplatili poplatek 27 franků. Služba ročně zodpověděla přes 1500 dotazů pokrývajících široké spektrum témat: od bumerangů až po bulharské finance [WRIGHT, 2008a].

Brusel se nakonec nestal sídlem Ligy národů a belgická vláda v roce 1924 přestala projekt Mundanea finančně podporovat. Otlet musel opustit své původní místo, přestěhovat Mundaneum do řady menších sídel a po vleklých finančních problémech byl nucen Mundaneum r. 1934 zavřít. O pár let později zasadili poslední ránu Mundaneu nacisté, kteří v jeho prostorách instalovali výstavu umění Třetí říše a zničili tisíce zásuvek s indexačními lístky [WRIGHT, 2008a].

Po Otletově smrti v r. 1944 chátral zachráněný obsah Mundanea ve staré budově Svobodné univerzity (Université Libre) v Bruselu. Teprve v polovině 90. let začala skupina dobrovolníků znovu křísit Otletovu původní vizi a doufala, že uchová a znovuobnoví původní Mundaneum [WRIGHT, 2008a].

V roce 1996 bylo otevřeno nové Mundaneum v Monsu, v Belgii. Sloužilo prvotně jako muzeum k zachování Otletova odkazu a jeho vize „univerzální knihy“. Dnešní Mundaneum je spíše muzeem, archivem a vzdělávacím centrem [WRIGHT, 2008a].

Obr. č. 1 Mundaneum – sál s telegrafy [WRIGHT, 2008b]

Roku 1934 sepsal Otlet „*Traité de documentation*“ (Pojednání o dokumentaci). Otletův životopisec Boyd Rayward popisuje *Traité* jako „možná první systematickou, moderní diskusi o obecných problémech řízení informací“ [WRIGHT, 2008a].

Traité obsahovalo univerzální „zákon organizace“, jehož základem bylo MDT. Systém byl založen na myšlence, že žádný dokument nemůže být důkladně pochopen sám o sobě, ale že má smysl jen v propojení s jinými dokumenty a naopak. Otlet byl přesvědčen o třetím, společenském rozměru dokumentu a tím je jeho vztah k místu, době, jazyku, k ostatním lidem i objektům. V Otletově světě každý uživatel zanechá otisk, stopu, která se pak stane částí historie každého dokumentu [WRIGHT, 2008a].

„Roku 1935 Otlet načrtl v knize „*Monde: Essai d'universalisme*“ (Svět: Esej o univerzalizmu) plány celosvětové sítě počítačů (nazýval je elektrické teleskopy), která by umožnila lidem hledat a prohlížet miliony provázaných dokumentů. Nazýval celý tento nápad „réseau“, v překladu „sít“.

Měl představu nové vědecké pracovní stanice. Speciální stroj, tzv. „mechanický kolektivní mozek“, by uchovával všechny informace dostupné přes světovou telekomunikační síť. Umožňoval by uživatelům vyhledávání, čtení a psaní

v obrovské mechanické databázi uchované na milionech indexačních lístků o rozměrech 3x5cm.

Nový druh výzkumného prostředí mohl umožňovat uživatelům více než jen dokumenty získávat, dovolil jim komentovat vztahy mezi nimi. Spojení každého dokumentu s každým souvisejícím dokumentem pak mohlo vyústit v Univerzální knihu, do které by stále přispívali uživatelé z celého světa.

Otletova vidina Univerzální knihy (dokumentu) byla založena na propojení všech souvisejících dokumentů. Obsahy této univerzální knihy by byly indexovány na indexačních lístcích za pomoci MDT. Každý lístek by obsahoval jádro informace dokumentu, které by se vztahovalo k jiným jádrům skrze klasifikaci MDT. Otlet si představoval den, kdy uživatelé budou vstupovat do databáze z velkých vzdáleností prostřednictvím „elektrického teleskopu“ propojeného telefonní linkou a budou získávat kopii obrazu promítnutou na plochou obrazovku. Na pracovním stole už nebude žádná kniha, místo ní tu bude pouze obrazovka a na dosah telefon. Na obrazovce se vždy zobrazí stránka, kde bude nalezena odpověď na dotaz položený po telefonu. Obrazovka bude vybavena reproduktory, kdyby bylo nutné obrazovou informaci doplnit o zvuk [WRIGHT, 2008a].

Přestože Otletova „sít“ se spoléhala na spojení analogové technologie jako byly indexační lístky a telegrafy, předjímala strukturu hypertextových odkazů dnešního Webu. Otletova vize spočívala na myšlence stroje, který propojuje dokumenty za pomoci symbolických odkazů. Historikové informační vědy sledují původ WWW skrze linii anglo-amerických vynálezců jako Vannevar Bush, Doug Engelbart a Ted Nelson. Ale více než půl století předtím, než Tim Berners-Lee uvedl první Webový prohlížeč v r. 1991, popsal Otlet síťově propojený svět, kde „každý ze svého křesla bude schopen uvažovat nad celým výtvozem“ [WRIGHT, 2008b].

Zatímco by bylo přehnané tvrdit, že Otlet vynaložil úsilí na přímý vliv na pozdější rozvinutí *webu*, je pravdou, že předvídal mnoho problémů, kterým musíme v současné době čelit: explozi publikovaných informací, omezení současných dodávacích a uchovávacích mechanismů, zoufalou potřebu klasifikačního rámce, který by pomohl uchovávat, řídit a interpretovat kolektivní intelektuální vlastnictví – a hranice samoorganizačních systémů [WRIGHT, 2008a].

Na závěr si Wright klade otázku: „Je na Otletovi pořád něco?“ A odpovídá: „Možná to zjistíme. S vynálezem *sémantického webu* a příbuzných technologií jako RDF/RSS, FOAF, a ontologie, které směřují k prostředí, kde se sociální kontext stává právě tak důležitým jako tematický obsah. Otletova vize nabízí možnost: spojení determinismu faset s relativismem sociálních sítí (myspace, facebook)“ [WRIGHT, 2008a].

1.3 Od dokumentace ke komunikaci informací a znalostí

Období od 40. let 20. století nazývá Jiří Cejpek obdobím kybernetickým (elektronickým) podle vzniku kybernetiky r. 1948, kdy v USA vyšlo stěžejní dílo Norberta Wienera „Cybernetics, or Control and Communication in the Animal and Machine“ (Kybernetika čili řízení a komunikace u živočichů a ve stroji). Od 50. let 20. století se s využíváním počítačů ve vědě, technice a ekonomice stále častěji používal pojem informace [CEJPEK, 2005, s. 159]. V roce 1953 vyšlo druhé vydání knihy S. C. Bradforda „Documentation“ (Dokumentace) a přispělo zejména v Evropě k rozšíření výrazu „dokumentace“. Od 60. let 20. století se začal intenzivně rozvíjet informační průmysl v důsledku velkého přísunu informací, zejména v oblasti vědy. Uživatelé se v záplavě informací složitě orientovali a výpočetní technika a informační technologie vytvořily příznivé podmínky pro řešení těchto problémů. Vytvoření kvalitní infrastruktury vyžadovalo založení informačních center, informačních sítí a zajištění informační techniky a technologií [SEDLÁČKOVÁ, 2007, s. 64]. V USA byl postupně výraz „dokumentace“ nahrazován výrazem „informace“ v názvech institucí i činností „vyhledávání informací“ (information retrieval – IR). Výraz byl později rozšířen na „ukládání a vyhledávání informací“ (information storage nad retrieval - ISR) na důkaz toho, že vyhledávat lze pouze z organizovaného a tedy někde uloženého souboru textů [CEJPEK, 2005, s. 163]. Při studiu procesů probíhajících při vzniku, zaznamenávání a přenosu lidského poznání se používalo znalostí nejen klasických věd, jako byly filozofie a matematika, ale i novějších vědních oborů - lingvistiky, dokumentalistiky, kybernetiky, vyhledávání a ukládání informací. Stále více se hovořilo a psalo o potřebě obecné vědy integrující dosavadní znalosti o informaci a poprvé se objevil výraz „information science“ (informační věda), který v USA od r. 1962 pevně zakořenil. Brzy nahradil

v literatuře jak výraz „documentation“ (dokumentace), tak výraz „information storage and retrieval“ (ukládání a vyhledávání informací). Nová disciplína je definována jako věda, jež zkoumá vlastnosti a chování informace, síly ovládající tok informací a prostředky informačního procesu, jimiž by se dosáhlo jejich optimální přístupnosti a použitelnosti. Procesy zahrnují vznik, šíření, shromažďování, organizaci, ukládání, opětné vyhledávání, interpretaci a používání informace [CEJPEK, 2005, s.163-165].

V Evropě probíhal vývoj poněkud jinak. Přestože se i zde projevil silný vliv Spojených států, evropský vývoj na tomto úseku vývoje vědy byl poznamenán konzervatismem, tradicionalismem a také větší terminologickou roztříštěností a vágností. Pojmy jako dokument, dokumentace a dokumentalistika ve smyslu teorie dokumentace se udržovaly zejména ve frankofonní a německé oblasti, zřejmě také i vlivem tradice bruselských institucí. V důsledku informační exploze 60. let se i zde kritizoval úzký institucionální rámec teorie knihovnictví a dokumentalistiky jako dokumentační teorie a sílily hlasy pro zavedení obecné vědy o informaci. V roce 1966 uznala Francouzská akademie věd termín informatika a o dva roky později se informatika dostala do Německa, ale spíše ve smyslu vědy o počítačích (americké označení computer science) [CEJPEK, 2005, s. 167].

V roce 1966 zavedli sovětsí autoři A. I. Michajlov, A. I. Čornyj a R. S. Gil'jarevskij termín „informatika“ pro označení teorie vědeckých informací. Hlavním účelem tohoto počínu bylo vytrhnout oblast vědeckých, technických a ekonomických informací z oboru knihovnictví a bibliografie, které jako obory podléhající v SSSR ministerstvům kultury byly v 60. letech v pevném sevření poststalinové ideologie [CEJPEK, 2005, s. 165-166]. Podle sovětského vzoru se začala v ČSSR budovat soustava vědecko-technických informací. Při výzkumných ústavech a výrobních podnicích už dříve existovala dokumentační střediska. Jejich úkolem bylo shromažďovat, zpracovávat a distribuovat informace, které pro svoji práci potřebovali pracovníci příslušné instituce. Dokumentace se na rozdíl od bibliografie zabývala jen nejnovějšími dokumenty a zpracovávala informace o tématu dokumentů. Oproti bibliografické činnosti byla dokumentační činnost adresnější, kritériem dokumentačního zpracování informací byly konkrétní potřeby uživatelů.

Postupně se ze středisek dokumentace stávala střediska vědeckých a technických informací a byla začleňována do soustavy VTEI [SEDLÁČKOVÁ, 2007, s. 63].

Mezi těmi, kdo začali rozpoznávat potřebu vzniku nového oboru, nelze pominout osobnost Augustina Merty. Jeho práce „Společenské aspekty komunikace odborných informací“ (1970) sehrála klíčovou roli v konstituování sociální informatiky, čili informační vědy. K akreditaci informační vědy jako studijního oboru došlo však až v letech devadesátých [CEJPEK, 2005, s. 174-177].

1.3.1 Pojem informační pramen

Exploze informací 60. let s sebou přinesla obrovský nárůst nových typů dokumentů (zvukových, audiovizuálních) a to mělo za následek v podstatě totéž, co na přelomu 19. a 20. století diverzifikace knihy. Pojem dokument už nedostačoval pro pokrytí nových forem komunikace a uchovávání informací, a proto se v terminologii zavedl výraz informační pramen. V tehdejší socialistickém Československu se začíná pod vlivem Sovětského svazu a sovětské informatiky a za přímého dohledu státu prosazovat tzv. teorie vědeckých a technických informací, která v době normalizace získává podobu jednotné soustavy VTEI (zákonem 21/1971 Sb. a zákonem 21/1985). Nicméně v rámci informatiky se začíná pěstovat i informační problematika, zejména témata o teorii informace a společenské komunikaci odborných informací.

V již zmíněné práci „Společenské aspekty komunikace odborných informací“ používá Merta pojem informační pramen ve smyslu komunikačního kanálu v procesu sdělování odborných informací jako „uchovávače“ čili nosiče informací – informační konzervy. [MERTA, 1970, s. 82].

Nováková definuje pojem informační pramen „... jako prostředek společenské komunikace tvořený nosičem informací a množinou na něm (v něm) fixovaných a nebo přenášených dat či informací“ [NOVÁKOVÁ, 1988].

Pojem informační pramen je nadřazen pojmu dokument. Skládá se z nosiče a dat/informací, na něm fixovaných. Nosičem může být energie, nebo hmotný předmět. V případě dokumentu je nosičem hmotný předmět.

2 *Obrazové, zvukové a audiovizuální dokumenty*

Ve 20. století se díky pokročilejším technologiím objevily nové způsoby záznamu a komunikace lidských znalostí, informací a zážitků. K tradičnímu textovému a obrazovému záznamu informací přibyl záznam zvukový a audiovizuální.

2.1.1.1.1 Obrazový dokument

Termín „obrazový dokument“ používáme jako souhrnné označení pro všechny dokumenty, tvořené zobrazeními nebo znázorněními, které komunikovaný obsah vizualizují bezprostředně anebo prostřednictvím určitých značek (symbolů) [NOVÁKOVÁ, 1988, s. 77]. Výhodou obrazových dokumentů je, že na rozdíl od textových dokumentů zobrazují skutečnost názorně, srozumitelně a přehledně. S jejich pomocí lze nahradit skutečnost, získat představu o určitém jevu nebo předmětu. Bez nich si lze jen stěží představit např. znázornění jevů a komunikaci informací v biologii, fyzice, strojírenství atd. Do kategorie obrazových dokumentů spadají diagramy a schémata, mapy a plány, technické výkresy, fotografické výkresy a němý film [SEDLÁČKOVÁ, 2007, s. 51-52].

Zajímavým případem obrazového záznamu je reformátování poškozených dokumentů, vzácných rukopisů a tisků mikrofilmováním. Už v poválečných letech pořizovala např. Národní, tehdy Univerzitní knihovna zabezpečovací mikrofilmy od nejcennějších dokumentů. Sběrka těchto nosičů čítá více než 9000 reformátovaných svazků. Techniku mikroreprodukce používala Národní knihovna do počátku 90. let. V sedmdesátých letech se objevila nová technologie, mikrofišování - listový film s mikrozáznamy uspořádanými do řad a sloupců a okem čitelným titulkem. V krátké době nabyla mikrofiše značné popularity i rozšíření nejen v knihovnické oblasti, ale také v průmyslové sféře. Pro knihovníky měla ve své době kouzlo: přicházely na ní kopie zahraničních časopisů, hodila se na reformátování starých tisků a periodik menšího formátu. V roce 1983 zakoupila mikrofišovou kameru Pentakta i tehdejší Státní knihovna v Praze. Až do roku 1994, kdy byl provoz mikrofišové výrobní linky ukončen, připravilo toto pracoviště osmdesát titulů rozsáhlých bohemikálních periodik a na tři sta starých tisků [VRBENSKÁ, 2000].

2.1.1.1.2 Zvukový dokument

Zvukový dokument je tvořen akusticky komunikovatelným záznamem zvuku [NOVÁKOVÁ, 1988, s. 90-92]. Zvukový záznam mluveného projevu dokáže na rozdíl od projevu písemného zachytit intonaci, výslovnost, hlasitost, rychlost a emocionální stránku projevu. Mimořádný je jejich význam při studiu cizích jazyků, vzdělávání nebo hudebním průmyslu. Mezi zvukové dokumenty patří záznamy na gramofonových deskách, magnetofonových páskách, kompaktních discích a nejnověji na MP3 či jiných elektronických formátech.

2.1.1.1.3 *Audiovizuální dokument*

Spojením zvukového a obrazového záznamu vzniká audiovizuální dokument, k jehož vnímání je potřeba příslušné technické zařízení. Obsah dokumentů je touto kombinací prezentován atraktivněji, srozumitelněji a zapamatovatelněji. Patří sem např. zvukové filmy [SEDLÁČKOVÁ, 2007, s. 53].

Masové rozšíření televizního vysílání po druhé světové válce se považuje za jakýsi mezník ve vývoji lidské komunikace [NOVÁKOVÁ, 1988, s. 98]. Televizní programy však měly citelný nedostatek. Uživatel se musel přizpůsobovat vysílacímu času a složení programů televizních společností. Tyto nedostatky začala od 60. let odstraňovat videotechnika. Audiovizuální dokumenty je možné zaznamenat na videokazety nebo disky, a tak tyto záznamy rozmnožovat, distribuovat a poskytovat uživateli podle jeho potřeb.

Knihovny začaly obohacovat své fondy o nové typy dokumentů, médií a začaly budovat tzv. mediatéky. V souvislosti s absenčním půjčováním zvukových a audiovizuálních médií se však objevil problém autorskoprávní ochrany děl⁴ [RICHTER, 2003]. Po více než ročním vyjednávání se podmínky absenčního půjčování zvukových a audiovizuálních dokumentů v České republice ošetřily v roce 2004 uzavřením kolektivní licenční smlouvy mezi Národní knihovnou jako zástupcem knihoven a kolektivními správci autorských práv⁵ [RICHTER, 2004].

2.1.1.1.4 *Masmediální dokumenty*

⁴ Tento problém nejnověji řešila Směrnice č. 92/100 EEC poskytující právní volnost v rozhodnutí členských států EU poskytnout výjimky z autorského práva při vypůjčování a pronájmu autorských děl, čl.5

⁵ OSA, DILIA, INTERGRAM

Masmediální dokumenty (hromadné sdělovací prostředky) jsou založené na synchronním vysílání a příjmu mluveného projevu, hudby a obrazu – rozhlasové a televizní vysílání. Tyto nové druhy a formy záznamu a komunikace informací výrazně obohatily pojem dokumentu [CEJPEK, 2005, s. 53].

Přes svou různorodost a odlišnosti má pestrá škála textových, obrazových, zvukových, audiovizuálních a masmediálních dokumentů jeden společný rys, a to je sekvenčnost záznamu. Sekvenční je text, prohlížení obrazů jako znaků, film, poslech rozhlasu a hudby, prostřednictvím audiálních i audiovizuálních prostředků atd. Tento způsob záznamu je východiskem pro všechny teoretické koncepce zabývající se dokumenty (teorie knihovnictví či knihovní věda, dokumentalistika, teorie vědeckých informací a posléze i informační věda) [CEJPEK, 2005, s. 53-54]. Novou kvalitu v procesu zaznamenávání informací přinesl počítač v podobě digitálního záznamu.

2.2 Nové informační technologie v dokumentové komunikaci

Vývoj v oblasti informačních technologií šel rychle kupředu. V roce 1946 byl v Pensylvánii na univerzitě uveden do provozu první elektronkový počítač ENIAC⁶. Zabíral plochu 162 m² a vážil 27 tun [ŠINDELÁŘ, 2006]. V roce 1981 začíná firma IBM zavádět personální počítače – malé, velkokapacitní, vysokorychlostní. Ve snaze zdokonalovat komunikační postupy se v 60. až 80. letech dvacátého století rychle vyvíjela výpočetní a telekomunikační technika a velkokapacitní paměťová média [KAPOUN, 2008]. Vytvořily se tak technické předpoklady pro vývoj hypertextu, Internetu, a World Wide Web.

⁶ Zkratka ENIAC znamená Electronic Numerical Integrator and Computer. Byl postaven pro armádu Spojených států.

2.2.1 Technologie CD-ROM

První technologie CD-ROM se začala používat v 80. letech. Umožnila uchovávat informace v digitální podobě a to v kombinaci všech tří vyjadřovacích prostředků zároveň - písmem, obrazem i zvukem. Vzniká tak elektronický dokument, nikoliv jako nový typ dokumentu, ale jako moderní forma nosiče a způsobu zaznamenání informací. Stejně tak jako tradiční dokument obsahuje sekvenčně uspořádané informace [SEDLÁČKOVÁ, 2007, s. 54].

2.2.2 Technologie hypertextu a služba WWW

Změnu v uspořádání informací přinesla technologie hypertextu. Hypertextový dokument lze definovat jako elektronický dokument, který je organizovaný jako nesequenční dokument, kde jsou informace uloženy v síti uzlů propojených asociativními vazbami. V hypertextovém dokumentu se čtenář pohybuje po vazbách, které jsou vytvořeny autorem hypertextového dokumentu, a podle vlastního poznatkového tezauru. Uzly hypertextového dokumentu mohou obsahovat nejen textové informace, grafy, obrázky, ale také zvukové záznamy, video, animovanou sekvenci a může být spuštěn také jiný aplikační program. Zapojením multimediálních prvků do hypertextu vzniklo hypermédium, tj. multimediální hypertext.

Sítovou verzí hypertextu je dnešní internetové prostředí World Wide Web. Je to distribuovaný multimediální hypertextový systém. Informace se nacházejí na libovolném místě v počítačovém systému. Zahrnuje text, zvuk, grafiku i video a z hlediska navigace uživatele využívá technologii hypertextu – jednotlivé informace jsou vysvícené a vzájemně propojené, kliknutím myši se uživatel dostává k dalším informacím [SEDLÁČKOVÁ, 2007, s. 55-57].

2.2.3 Elektronické informační zdroje a jejich vlastnosti

Počítačové technologie umožnily záznam informací úplně jinou formou, než bylo do té doby možné. Skutečnost, kterou bylo možno zachytit pomocí textu, obrazu, zvuku na určitý nosič, počítač vyjadřuje v binární soustavě řetězců nul a jedniček a mezer

mezi těmito řetězci. Počítač dokáže tyto řetězce v krátkém čase zpracovat, přečíst, reprodukovat a převést zpět na text, obraz i zvuk. Elektronický informační zdroj se od tradičního dokumentu liší nikoliv obsahem, ale formou záznamu, který je digitální. Je nezávislý na materiálním nosiči. Všechny tradiční formy dokumentů např. knihy, časopisy, zvukové záznamy, mohou existovat i v elektronické podobě. Ke čtení a manipulaci s elektronickým informačním zdrojem je však zapotřebí elektronického zařízení – počítač, eventuálně tiskárna. [CEJPEK, 2005, s. 54].

Převodem např. textového dokumentu z jedné znakové soustavy do druhé, tedy z abecední do digitální, se nemění obsah textu, jen jeho znakový systém. Nová forma má nové specifické vlastnosti, které ji od tradičního dokumentu odlišují do té míry, že jí byl přisouzen nový termín - elektronický informační zdroj [CEJPEK, 2005, s. 55]. Podrobné definice viz kapitola 3.3.

3 Pozitivní vlastnosti elektronických informačních zdrojů

Na rozdíl od tradičních tištěných dokumentů lze obsah elektronického zdroje libovolně přetvářet, krátit, nebo revidovat. Může být multimediální, spojuje různé formáty médií (text, obraz, zvuk, video animace). Díky hypertextu je dynamický - uživatel může plynule přecházet z jednoho dokumentu do druhého a rozšiřovat oblast svých znalostí. Propojením různých médií vzniká hypermediální dokument. Interaktivita se projevuje možností uživatele pohybovat se ve vyhledávání dokumentů na základě své individuální poznatkové báze, může volit alternativní postupy a dokonce komunikovat s autorem dokumentu. Nabízí možnost automaticky vyhledávat z textu, obrazu nebo hudebního díla. Lze ho lehce přetransformovat do jiného úložného formátu – disketa, CD-ROM, flash-disk, nebo výstupu – vytisknout. Ukládání elektronických informačních zdrojů vyžaduje velkokapacitní paměťový disk, ne rozlehlé skladiště. Distribuci zajišťují elektronické sítě, nikoliv nákladní vozy, takže je celosvětově dostupný a přenosný. Obsah elektronického informačního zdroje lze nekonečně kopírovat a kopie mají podobu originálu. Může být doplněn

o další služby, jako jsou možnosti objednávky a nákupu, vstup do diskusních skupin, zasílání aktuálních zpráv kanálem RSS⁷ [SCHAMBER, 1996, s. 699].

4 Negativní vlastnosti elektronických informačních zdrojů

Kromě pozitiv mají elektronické informační zdroje i svá negativa. Předně je to potřeba technického zařízení pro čtení elektronického informačního zdroje, které je poměrně finančně nákladné a určitý stupeň počítačové gramotnosti. Dále je to zastarávání elektronických nosičů, které mají omezenou životnost. Problémem je nerespektování copyrightu při stahování. Informace v elektronické podobě, zejména na Internetu jsou často rychle publikované, a tak není možné si ověřit jejich věrohodnost [JEDLIČKOVÁ, 1999].

Efektivní a moderní komunikace je předpokladem rozvoje vědy. Právě komunikace odborných informací prošla různými etapami ve snaze zdokonalit vědeckou komunikaci. Byly to zpočátku snahy o reformu vědeckého časopisu, dále adresná distribuce vědeckých prací, miniaturizace a vydávání na mikrofiších a mikrofilmech a konečně elektronické publikování. Elektronické publikování zaznamenalo obrovský rozvoj přibližně počínaje poslední dekadou 20. století. Přineslo s sebou velké množství elektronických informačních zdrojů. V současné době je trendem odklon od vydávání v tradiční papírové formě a jejich zpřístupňování v digitální podobě ať už je to zásluhou elektronického publikování nebo digitalizací tištěných dokumentů [SEDLÁČKOVÁ, 2007, s. 54].

Pro vydavatele se ukázalo výhodnější upustit od vydávání v tištěné podobě a zaměřit se na skupinu uživatelů, která preferuje pohodlnější přístup pomocí WWW. Navíc s sebou nese mnohem nižší náklady než publikování v tištěné podobě. Do elektronického dokumentu může vydavatel zahrnout libovolné množství souborů. Dokumenty se nemusí tisknout a dávat do distribuce. Nehraje zde roli velikost skupiny uživatelů. Spolu s výhodami elektronického publikování jsou tu i problémy spojené s archivací a zpřístupňováním elektronických informačních zdrojů, které jsou předmětem mnoha projektů po celém světě [JEDLIČKOVÁ, 1999].

⁷ RSS znamená Rich Site Summary. Jedná se o informační zdroje, které dokáží automaticky uživatele upozorňovat na nové zprávy, přidané informace a další novinky [KRČMÁŘ, 2006]

5 Dokument – nosič a obsah

Na způsob a rozsah využití dokumentů v informačních procesech má vliv nejen komunikovaný obsah, ale také způsob, jakým se daný obsah komunikuje. Způsob je určen souborem dokumentových vlastností. Mezi typové vlastnosti dokumentů patří:

- hmotná podstata dokumentu – forma nosiče a forma prezentace
- použité vyjadřovací prostředky – typ zaznamenané informace
- původnost obsahu dokumentu (původní, sumarizační, odvozené)
- stupeň zveřejnění obsahu (zveřejněné, nezveřejněné, interní)
- míra kontinuity dokumentu (periodické, neperiodické)

Z uvedených typových vlastností se budeme dále zabývat hmotnou podstatou dokumentu a použitými vyjadřovacími prostředky.

5.1 Nosič a prezentace obsahu

Dokument je zaznamenaná informace na materiálním nosiči. Nosič, nebo také datové médium je paměťový nosič informací (dat) používající k záznamu dat nějaký vhodný fyzikální princip [WIKIPEDIA, 2008]. Obvyklé záznamové technologie jsou mechanický, magnetický, optický (magnetooptický) a digitální záznam“ [TDKIV, 2004].

Hmotná stránka dokumentu je předmětem intenzivního zájmu v oblasti historického bádání, konzervace a restaurování dokumentů. Teoreticky lze informace zaznamenat na libovolný materiál, ale v historickém vývoji lidské civilizace se používaly jen některé materiály např. papyrus, hedvábí, papír. Materiál určuje životnost dokumentu, skladovatelnost, způsob ochrany, ovlivňuje způsob výroby dokumentu, náklad a distribuci. U hmotné podstaty si všímáme formy nosiče a formy prezentace dokumentových informací. V souvislostech historického vývoje můžeme vysledovat pět základních *forem nosiče* [SEDLÁČKOVÁ, 2007, s. 15]:

1. arch, karta
2. kartotéka – volně spojený soubor plošných jednotek, např. lístkový katalog

3. kodex – relativně pevně spojený soubor plošných jednotek, např. sešit, brožura
4. svitek – pásek, např. filmový pás, magnetofonový pásek
5. disk – gramodeska, disketa, kompaktní disk

U *formy prezentace* dokumentových informací sledujeme způsob zaznamenání obsahu. Určité formy nosičů umožňují pouze určitou prezentaci obsahu a naopak.

Kombinací uvedených dvou hledisek lze vymezit tyto dokumentové třídy [SEDLÁČKOVÁ, 2007, s. 16]:

1. přímo čitelný dokument, např. originál či kopie textu nebo obsahu.
2. mikrografický dokument, např. záznam na mikrofiši, mikrofilm, diapozitiv
3. promítaný dokument, např. filmový pás
4. akusticky reprodukovatelný dokument, např. záznam na audiodisku, gramofonová deska, magnetická páska, audiokazeta, CD-ROM, MP3 aj.
5. videodokument, např. záznam na videokazetě, DVD
6. digitální, resp. elektronický dokument, např. záznam na CD-ROM, on-line dokument

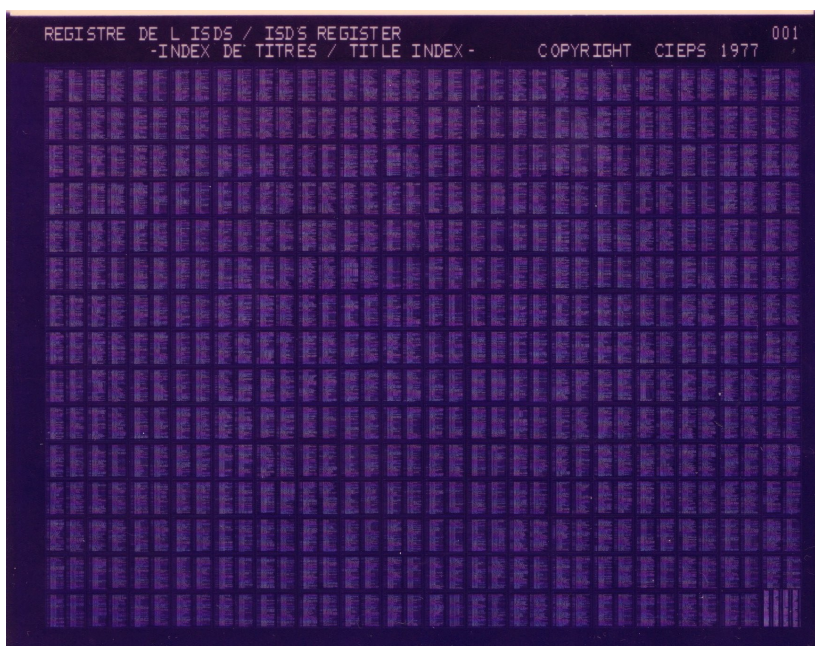
Dokud byl jediným záznamem grafický záznam na papíře, stačil k jeho přečtení pouhý zrak. Pro vnímání zvukového, obrazového nebo audiovizuálního dokumentu, ale i pro čtení jakékoliv mikroreprodukce je třeba použít přístroj, který umí záznam dekódovat a převést jej do smyslu vnímatelné podoby [PÉDAUQUE, 2003]. Vývoj postupně vytlačuje starší typ zařízení a nahrazuje jej modernějším typem a stejně tak je tomu s nosiči, které jsou v těchto zařízeních přehrávána. Vývoj umožnil nový způsob záznamu z analogového na digitální a přinesl pestrou škálu nosičů, které se v průběhu vývoje nashromáždily.

Nosiče a jejich technická zařízení, která jsou nezbytná pro dešifrování obsahu:

Pro čtení mikrofilmovaného či mikrofišovaného dokumentu se člověk neobejde bez čtečky.

Obr. č. 2 mikrofilm [GOOGLE, c2008] Obr. č. 3 čtečka mikrofilmu [GOOGLE, c2008]

Obr. č. 4 mikrofiš [Vlastní fotografie]

Pomocí promítacího zařízení se promítá filmový záznam z filmového pásu na plátno. K prohlížení diapositivů je třeba použít promítačky pro zobrazení statických obrázků.

Zvuk gramofonové desky reprodukuje gramofon.

Obr. č. 5 gramofonová deska [GOOGLE, c2008]

Obr. č. 6 gramofon [GOOGLE, c2008]

Hlasový záznam na magnetické pásce reprodukuje magnetofon, audiokazetu kazetový magnetofon. Videokazetu přehraje videorekordér.

Obr. č. 7 magnetofon s páskou [GOOGLE, c2008]

Obr. č. 8 videorekordér [GOOGLE, c2008]

Obr. č. 9 kompaktní disk [GOOGLE, c2008]

Obr. č. 10 discman [GOOGLE, c2008]

Forma nosiče a prezentace dokumentových informací ovlivňuje charakter komunikovaného obsahu, efektivitu jeho přenosu a způsob percepce, metody zpracování a uchování dokumentu a způsoby jeho informačního využití [SEDLÁČKOVÁ, 2007, s. 16].

5.2 Vyjadřovací prostředky

Ve společenské komunikaci používají lidé k vyjádření obsahu různé znakové soustavy nebo vyjadřovací prostředky. V dokumentové komunikaci se obsah vyjadřuje písmem, zvukem a obrazem, kterým odpovídají rozsáhlé třídy textových, obrazových a zvukových dokumentů, ať už v tradiční (analogové) nebo digitální podobě [SEDLÁČKOVÁ, 2007, s. 16]. Analogový dokument obsahuje informace ve spojitě, nikoliv digitální formě, nelze jej proto duplikovat bez ztráty kvality (např. zvukový záznam na gramofonové desce nebo magnetofonové pásce, filmový záznam, videozáznam systému VHS apod.) [TDKIV, 2004]. Digitální dokument se od tištěných typů dokumentů odlišuje nikoliv obsahovými, ale formálními vlastnostmi, zejména digitálním způsobem záznamu informací a z něho vyplývající větší nezávislostí a oddělitelností obsahu dokumentu od nosiče dat. Digitální uložení informace umožňuje aplikaci operativnějších individuálních metod práce s informacemi (vyhledávání, změny). Pro účely bibliografického popisu elektronických zdrojů se termínem elektronický dokument označuje zdroj, který obsahuje převážně textová data [TDKIV, 2004].

Podle typu zaznamenané informace se dokumenty dělí na [BRATKOVÁ, c1995-2008]:

- dokumenty vizuální dvojrozměrné (grafické)
 - písemné (textové)
 - ideografické
 - obrazové
- dokumenty vizuální trojrozměrné
- dokumenty zvukové (auditivní)
- dokumenty strojové

Písemný dokument je druh grafického dokumentu, který je tvořený písemným záznamem tj. pomocí soustavy obecně platných znaků, určených na fixování a zrakové (případně hmatové) vnímání jazykového projevu (např. abeceda, číslice,

Braillovo písmo⁸, aj. symboly), anebo zvukového projevu (např. noty) [NOVÁKOVÁ, 1988, s. 9].

Ve všeobecném jazykovém povědomí se výraz text nejčastěji a nejpřirozeněji spojuje s jazykovým projevem, který má písemnou a verbální podobu. Z toho vyplývá, že pojem textový dokument má užší vymezení oproti pojmu písemný dokument [SEDLÁČKOVÁ, 2007, s. 16].

Ideografický dokument je druh grafické informace, která zaznamenává komunikovaný obsah pomocí ideogramů a jejich znakových systémů (např. mapové značky, dopravní značky, notový zápis atd.) [STRAKA, 1990, s. 65].

Obrazový dokument zachycuje komunikovaný obsah jeho výtvarným, fotografickým, schematickým nebo jiným dvojrozměrným zobrazením [STRAKA, 1990, s. 126].

Obrazové dokumenty mohou být statické (podle katalogizačních pravidel nazývané souhrnně grafika - např. fotografie, malba, umělecká reprodukce aj.) nebo pohyblivé (audiovizuální záznamy a kinematografické filmy) [TDKIV, 2004].

Písemné, ideografické a obrazové dokumenty nesou společné označení grafický dokument.

Grafické dokumenty se podle použité technologie tvorby dělí na rukopisné, tištěné a elektronické.

⁸ Braillovo písmo je zvláštní způsob zápisu textu, umožňující čtení hmatem. Používají ho hlavně slepci, ale může se hodit i pro šifrování (a to hned několika způsoby zápisu). Každý znak Braillova písma tvoří 6 bodů uspořádaných do obdélníku 2 x 3. Na každém z těchto bodů může nebo nemusí být do papíru vytlačena hmatatelná tečka. To dává 64 možných kombinací pro jednotlivá písmena, pokud prázdný znak (bez teček) považujeme za mezeru, zbývá nám 63 znaků. Braillovo písmo vytvořil francouzský učitel Louis Braille (1809-1852), který ve třech letech oslepl. Ve dvanácti letech se setkal s vojákem Charlesem Barbiersem, který mu ukázal tajnou vojenskou abecedou určenou ke čtení za tmy. Abeceda využívala systém dvanácti vystouplých teček, byla však obtížně čitelná a tudíž nepoužitelná. Louis Braille počet teček zredukoval na šest a během následujících třech let ji ještě zdokonalil (tou dobou mu bylo teprve patnáct let). První kniha v Braillově písmu vyšla v roce 1829, velký zájem o ni však nebyl. Přestože Louis Braille své písmo průběžně vylepšoval (např. přidáním číslic a matematických symbolů), do jeho smrti se mezi slepými téměř nerozšířilo [ŠTRÁFELDA, 2005].

Trojrozměrným dokumentem rozumíme trojrozměrný artefakt, replika nebo předmět přírodního původu jako předmět bibliografického popisu (např. umělecká díla - sochy apod.; přírodní, technické, historické exponáty v muzejních sbírkách; trojrozměrné hry, plastické modely apod.) [TDKIV, 2004].

Zvukový dokument obsahuje zvukový záznam v analogové či digitální formě. Běžně se používají záznamy hudebního díla či mluveného textu, ale vyskytují se též záznamy zvuků určených k použití jako zvukové efekty či zvuková kulisa [TDKIV, 2004].

Strojem čitelný dokument je druh dokumentu, na jehož nosiči jsou zaznamenány strojem čitelné informace. Svou funkční podstatou je hybridním druhem dokumentu, který obsahuje složku sociální a strojové informace. Jeho komunikace jako samostatného jevu probíhá ve strojových systémech, při užití (na výstupu) musí však být překódován do některé z forem sociální informace (vizuální, auditivní, audiovizuální) [STRAKA, 1990, s. 181].

Variant jednotlivých definic dokumentu je mnoho. Je důležité, které hledisko je při definování nového typu dokumentu zdůrazněno. Obrazový dokument je definován z hlediska typu zaznamenané informace. Definice analogového dokumentu zdůrazňuje způsob záznamu a nosiče, na kterých může být obsah zaznamenán příslušnou záznamovou technologií. S různými záznamovými technologiemi vznikaly nové formy nosičů, tudíž i nové typy dokumentů. Nové definice sledují vývoj jak v oblasti nosičů, tak i v oblasti technologie záznamu.

6 Pojmy dokument , informační pramen, informační zdroj v teoretických a slovníkových výkladech

6.1 Pojem dokument

První, kdo použil pojem dokument a definoval jej pro dokumentaci, byl Paul Otlet. Aby mohl definovat dokument, musel nejdříve definovat pojem kniha:

„Les livres – étant entendu par ce terme générique les manuscrits et imprimés de toute espèce qui, au nombre de plusieurs millions, ont été composés ou publiés sous forme de volumes, de périodiques, de publications d’art – constituent dans leur ensemble la Mémoire matérialisé de l’Humanité, en laquelle jour par jour sont venus s’enregistrer les faits, les idées, les actions, les sentiments, les rêves, quels qu’ils soient, qui ont impressionné l’esprit de l’homme“ [OTLET, 1934, s. 43].

[Překlad: „Knihy – tímto termínem se rozumí rukopisy a tiskoviny všeho druhu, které v milionech byly vytvořeny nebo publikovány ve formě svazků, periodik, uměleckých publikací – představují ve svém celku zhmotnělou paměť lidstva, do které se den po dni zaznamenávají činy, myšlenky, děje, city, sny, které poznamenaly ducha člověka.“]

Knihy se staly skvělým prostředkem konzervace, koncentrace a šíření myšlení a je nutno na ně nahlížet jako na prostředky, nástroje bádání, kultury, vzdělávání, informací a odpočinku. Jsou zároveň depozitem i prostředkem šíření idejí. [OTLET, 1934].

Pro nový obor dokumentace však už pojem kniha nedostačoval, a proto Otlet zavedl vedle knihy nový pojem - dokument. Tento termín měl postihnout i oblasti, které pojem kniha nepokrývá. Ve svém díle *„Traité de documentation“* (Pojednání o dokumentaci) z roku 1934 Paul Otlet uvádí v obecné části s názvem *„Le Livre et le Document“* (Kniha a dokument) nejobecnější definici knihy a dokumentu:

„La définition la plus générale qu'on puisse donner du Livre et du Document est celle-ci: un support d'une certaine matière et dimension, éventuellement d'un certain pliage ou enroulement sur lequel sont portés des signes représentatifs de certaines données intellectuelle“ [OTLET, 1934, s. 43].

[Překlad: „Nejobecnější definice knihy a dokumentu je tato: hmotný nosič určitých rozměrů, eventuálně určitého formátu nebo svitku, na kterém jsou zaznamenány znaky reprezentující intelektuální činnost“]

„Le plus petit document c'est une inscription, la borne millaire qui porte le nom d'une localité et un kilométrage. Le poteau qui porte „stop“ ou ralentissement, une simple figure conventionnelle de la signalisation (rond, triangle, barrière fermée). [...] trace à la craie, sur les arbres ou les rochers, sur papier e'est la carte de visite, c'est le timbre-post tout petit, ...“ [OTLET, 1934, s. 43].

[Překlad: „Nejmenším dokumentem je nápis, ukazatel oznamující název lokality nebo počet kilometrů. Značka znázorňující „stop“, zpomalení, jakákoliv smluvená signalizace (kruh, trojúhelník, závora), šipka, napsaná křídou na stromě, na kameni; na papíře je to třeba vizitka; je to malinká poštovní známka, ...“].

Mezi dokumenty zařadil i další zdroje informací, které v pojmu kniha nejsou obsaženy:

- dokumenty samotné - administrativní dokumenty, známky, desky, filmy,...
- sbírky dokumentů o dokumentech - kartotéka, hemerotéka, diskotéka, filmotéka
- speciální materiál - lístky, regály, třídničky, ... [OTLET, 1934, s. 13].

Grafické a psané záznamy jsou reprezentanty nápadů nebo objektů, ale i samotné objekty lze považovat za „dokumenty“ pokud jste jejich pozorováním získali nějakou informaci [OTLET, 1934]. Jako příklady uvádí přírodní objekty, artefakty, objekty nesoucí stopy lidské aktivity (archeologické nálezy), umělecká díla, vzdělávací hry, názorné modely.

Otlet definoval dokument ve velice širokém pojetí jako materiální zdroj informace. Dokument chápe nejen jako textový záznam, ale do tohoto pojmu zahrnuje „cokoliv, co funguje jako dokument“ – zdroj informace, tedy každý objekt, který je zkoumán nebo pozorován. Zahrnutí trojrozměrných objektů mezi dokumenty dávalo prostor pro další interpretace:

Roku 1935 napsal Walter Schürmeyer:

„Nowadays one understands as a document any material basis for extending our knowledge which is available for study or comparison“ [BUCKLAND, 1997].

[Překlad autorky: „Dnes rozumíme dokumentem jakoukoliv materiální základnu k rozšíření našich znalostí, která je dostupná pro studium či porovnání“.]

Tato definice dokumentu se v podstatě shoduje s oficiální definicí dokumentu, jak ji uvádí Francouzský svaz pro dokumentaci⁹:

„...all bases of materially fixed knowledge, and capable of being used for consultation, study, and proof“ [BRIET, 2006].

[Překlad autorky: „...celá základna materiálně zaznamenaných znalostí použitelných pro konzultaci/dotazování, studium a důkaz“.]

Suzanne Briet: dokument jako důkaz

Suzanne Briet¹⁰ V roce 1951 vydala manifest s názvem *Qu'est-ce que la documentation?* (Co je dokumentace?)

Definuje dokument jako důkaz nějakého jevu:

„Tout indice concret ou symbolique, conservé ou enregistré, aux fins de représenter, de reconstituer ou de prouver un phénomène ou physique ou intellectuel.“ Fr. citát převzat z [BUCKLAND, 1997].

⁹ Union Française des Organismes de Documentation

¹⁰ Suzanne Briet (1894 – 1989), významná osobnost francouzské dokumentace, působila v letech 1930 – 1950 ve Francouzské národní knihovně. R. 1931 se účastnila založení a později vedení Union Française des Organismes de Documentation (UFOD). V roce 1951 se stala viceprezidentkou FID. Byla feministkou, založila ženský klub a stala se prezidentkou Spolku evropských žen (Union des femmes européennes) [BUCKLAND, 2007-].

[Překlad: „...každý index, znak (indície) – konkrétní či symbolický, uchovaný nebo zaznamenaný, kterým lze reprezentovat, reorganizovat nebo dokazovat nějaký jev, hmotný či intelektuální“.]

Svou definici Briet demonstruje na několika příkladech:

Ptá se, jestli může být hvězda na nebi považována za dokument. Nikoliv. Ale fotografie hvězdy a katalogy hvězd jsou dokumentem, stejně jako kameny ve sbírkách mineralogického muzea.

- neboť hvězda se stala předmětem zájmu.

Na příkladu antilopy ukazuje cestu, jak se objekt stane dokumentem:

V Africe byl objeven nový druh antilopy. Badateli se podařilo ji chytit a dovézt ji do Evropy. Tisková zpráva seznámí s touto událostí veřejnost. Objev je oznámen v Akademii věd. Profesor Muzea o svém objevu přednáší ve svých kurzech. Živé zvíře je umístěno a zdokumentováno v ZOO. O antilopě se natočí zvukový film. Její hlas se zaznamená na desku. Po smrti bude zvíře uchováno v muzeu jako vycpaný exponát. První monografie poslouží jako pojednání s obrázky, potom jako oborová encyklopedie (zoologická), posléze jako všeobecná encyklopedie. Knihovna zkatalogizuje díla, záznamy zařadí do katalogu a bibliografie. Kresby, malby, překlady, sochy, fotografie, filmy, mikrofilmy se zdokumentují, poté dokumenty, které se vztahují k této události budou předmětem vědecké klasifikace (fauna). Jejich konečná konzervace a využití jsou podmíněny obecnými technikami a metodami, které se používají na všechny dokumenty – metody, které se studují na národních asociacích a mezinárodních kongresech. Katalogizovaná antilopa je původním dokumentem a ostatní dokumenty jsou sekundární nebo derivované [BRIET, 2006, s. 10].

Počátkem 60. let zaujal indický teoretik Shiyali Ramamrita Ranganathan kritický postoj k definici „dokumentu“. Podle Ranganathana je dokument synonymem pro „mikro myšlenku“ (embodied micro thought) zachycenou na papíře nebo na jiném materiálu, hodícím se pro fyzické zpracování, přenos v prostoru a uchování v čase [BUCKLAND, 1997].

Počátkem 90. let znovu objevila Paula Otleta a Suzanne Briet americká informační věda v souvislosti přechodu dokumentu do elektronického prostředí. Na teoretické úrovni se diskutovala otázka, kde je v digitálním prostředí hranice dokumentu. Například Michael K. Buckland se ve svých článcích „What is a document?“ (Co je to dokument?), „What is a digital document?“ (Co je to digitální dokument?), „Information as thing“ (Informace jako věc) rozebírá pojmy informace, dokument, digitální dokument z pohledu vyhledávání informací v digitálním prostředí. Pojem informace existuje v mnoha významech. Buckland zvolil tři základní významy, ze kterých lze vycházet: informace jako *proces*, jako *znalost* a jako *věc*. Termínem *Information-as-process* se myslí akt komunikace, *Information-as-knowledge* označuje to, co je vnímáno v procesu komunikace, s čím se člověk obeznamuje – poznání, znalost. *Information-as-thing* se vztahuje k objektům jako jsou data a dokumenty. Anglický termín „information“ je v tomto případě užit atributivně, tj. jako věc, která má kvalitu informovat.

Slovo „dokument“ z latinského „docere“ (učit, nebo informovat) je vytvořeno příponou „-ment“ označující nástroj. Slovo „dokument“ tedy znamená nástroj k učení nebo informování ve formě přednesu, zkušenosti nebo textu – tedy toho, co funguje jako dokument [BUCKLAND, 1991].

V článku „Information Retrieval of more than text“ uvádí, že uchovávání a vyhledávání informací by se mělo týkat jakéhokoliv naučného či výchovného, vzdělávacího jevu: ne pouze textových záznamů v číselných a textových databázích. Pokročilé obrazové aplikace nás mají vést za text. Rozebírá otázku multimédií jako kombinace textu, obrazu, zvuku a pohyblivého obrazu. „Určitá ironie je v tom, že pojem „multimédia“ označují různá data (text, objekty, procesy, zvuky) poté, co se zredukují na monomédium digitálního kódu.“ Mohly by to vysvětlit tyto 4 kategorie [BUCKLAND, 1991, s. 587-588]:

1. Phenomena - jevy (to, co vnímáme, pozorujeme – objekty, události, procesy)
2. Representations shrnutí, (vysvětlení toho, co vnímáme např. abstrakt je zhuštěná reprezentace toho, o čem je dokument)

3. Forms of expressions - formy vyjádření (reprezentace je vyjádřena jazykem jako text, obrazem - malba, diagram, pohyblivý obraz - film, video, zvuk - řeč, hudba, hluk)
4. Physical medium - fyzické médium (reprezentace mohou být uchovány a komunikovány na různých fyzických médiích - znaky, značkami, vlněním, bity, na papíře, lístku, vinylu, magnetické pásce atd.)

Pokud to porovnáme s definicí dokumentu Briet: „každý index, znak (indicie) – konkrétní či symbolický, uchovaný nebo zaznamenaný, kterým lze reprezentovat, reorganizovat nebo dokazovat nějaký jev, hmotný či intelektuální“. Je tu 1) jev (hmotný či intelektuální), který je 2) reprezentovaný 3) údajem konkrétním nebo symbolickým 4) který je nějak (hmotně) uchovaný nebo zaznamenaný a může sloužit jako důkaz.

Buckland navazuje na chápání dokumentu jako důkazu a udržení přístupu k jakémukoliv důkazu (vyhledat jakýkoliv důkaz) resp. v jakékoliv formě, na fyzickém médiu, ve kterém se může vyskytovat – k fotografii, filmu, zvukové nahrávce. Buckland tak aktualizuje teorii, že objekty mohou být dokumenty, pokud z nich získáme informaci (Otlet, Briet).

V tomto výkladu je víc než tradiční fyzická forma dokumentu zdůrazněna funkce -cokoliv fungující jako dokument (**funkční přístup**).

Posun digitální technologie tento rozdíl ještě zvětšuje. Konvenční dokument, např. poštovní zpráva nebo technická zpráva, existuje fyzicky v digitální podobě jako řetězec bitů, stejně jako vše ostatní v digitálním prostředí. V tomto smyslu se jakákoliv rozlišitelnost dokumentu jako fyzické formy ztrácí [BUCKLAND, 1997].

Buckland v závěru svého článku „What is a digital document?“ pochybuje o úspěchu pokusu definovat digitální dokument pragmatickou definicí. Definice založené na formě, struktuře a nosiči jsou méně uspokojujivé než funkční přístup, který sleduje cestu směřující od již do značné míry zapomenutých diskuzí o Otletových objektech a antilopě Suzanne Briet [BUCKLAND, 1998].

6.1.1 Výklady termínu dokument v oborových slovnících a databázích

Jako reprezentanty výkladu termínu dokument jsem si vybrala následující výkladové slovníky:

1. REITZ, Joan M. 2007. *ODLIS : Online Dictionary of Library and Information Science* [online]. Libraries Unlimited, c2004-2007, updated: 2007-11-19 [cit. 2008-01-15]. Dostupný z WWW: < <http://lu.com/odlis/>>.
2. *NetLingo: The Internet Dictionary* [online]. c1994-2008 [cit. 2008-07-15]. Dostupný z WWW: < <http://www.netlingo.com>>.
3. VICKERY, Brian 1991. *Information science in theory and practice*. 3rd ed. München : Saur, 1991. xiii, 400 s. ISBN 3-598-11658-6.
4. *KTD : Česká terminologická databáze knihovnictví a informační vědy (TDKIV)* [online databáze]. 2004. Praha : Národní knihovna České republiky, 2004 [cit. 2008-06-15]. Dostupný z WWW: < <http://sigma.nkp.cz/cze/ktid>>.

„A generic term for a physical entity consisting of any substance on which is recorded all or a portion of one or more works for the purpose of conveying or preserving knowledge. In the words of the communication theorist Marshall McLuhan, a document is the "medium" in which a "message" (information) is communicated. Document formats include manuscripts, print publications (books, pamphlets, periodicals, reports, maps, prints, etc.), microforms, nonprint media, electronic resources, etc.“ [REITZ, 2007].

[Překlad autorky: „Dokument je všeobecný termín pro fyzickou entitu složenou z jakékoliv substance (látky), na které je zaznamenáno celé dílo nebo jeho část s cílem předat nebo uchovat poznání. Slovy teoretika komunikace Marshalla McLuhana je dokument „médiu, ve kterém je komunikováno sdělení, poselství (informace) „message“. Formáty dokumentů zahrnují rukopisy, tištěné publikace (knihy, brožury, periodika, zprávy, mapy, tisky, atd.), mikroformy, netištěná média, elektronické zdroje, atd.“]

„...a document is a physical medium modified so as to carry marks that are signs in some agreed code. The marks can be

images that we recognize or accept as representing some visual aspect of the world; they can be recordings of natural or man-made sound, similarly recognizable; or they can be conventional signs that are accepted as symbols for any mental concept or its referent in the world. The conventional signs can be the letters and words of a natural language, and thus be related to its spoken form, or they can be a special-purpose code (for example, Morse code, Braille, codes for computers, chemical symbolism)“ [VICKERY, 1991].

[Překlad autorky: „Dokument je hmotné médium upravené tak, aby přenášelo značky (stopy), které jsou znaky v dohodnutém kódu. Značky mohou být obrázky, které rozpoznáme nebo přijímáme jako ty, které reprezentují nějaký vizuální aspekt světa; mohou to být záznamy přirozeného, nebo umělého (člověkem vytvořeného) zvuku, obdobně rozpoznatelného; nebo mohou být konvenčními znaky, které jsou přijaty jako symboly pro jakýkoliv duševní pojem nebo jeho odkaz na svět. Konvenčními znaky mohou být písmena a slova přirozeného jazyka, a tudíž se mohou vztahovat k jeho mluvené formě, nebo mohou být kódem zvláštního účelu (např. Morseův kód, Braillovo písmo, počítačové kódy, chemické symboly)“.]

„...a noun, a document is recorded information, usually saved as a file (for example, a letter or invoice saved as a Word document). On the World Wide Web, a document is any file that contains text, media, or hyperlinks that can be transferred from an http server to a klient program. As a verb, to document is to record or annotate something; it is the act of putting information into permanent form so it can be retrieved later. And, in computer-speak, documentation is the product information and help materials provided to customers or users“ [NETLINGO, 2008].

[Překlad autorky: „Jako podstatné jméno je dokument zaznamenaná informace, obvykle uložená jako soubor (např. dopis, faktura jako dokument ve formátu Word).

Na webu je dokument jakýkoliv soubor, který obsahuje text, média nebo hypertextové odkazy, které se mohou přenášet protokolem http z webového serveru k programu klient. Jako sloveso „dokumentovat – to document“ znamená zaznamenat nebo anotovat. Znamená uložit informace do trvalé podoby, a později je znovu vyhledat. V řeči počítačů je dokumentace informační produkt a pomocné materiály pro zákazníka nebo uživatele“.]

„Informační pramen tvořený nosičem informací a množinou informací na něm fixovaných a sloužících k přenosu v čase a prostoru. Dokumenty se dělí podle řady kritérií, např. podle způsobu záznamu dat (písemné, obrazové, zvukové, audiovizuální, strojem čitelné - elektronické či digitální), podle odvozenosti obsahu (primární, sekundární a terciární), podle kontinuity (periodické a neperiodické), podle stupně zveřejnění (zveřejněné, nezveřejněné, interní)“ [TDKIV, 2004].

Výklady v oborových slovnících definují dokument jako znak, prostředek komunikace a nositele informace/poznání. Jednotlivé výklady pojmu dokument se od sebe příliš neliší. Pro nosič informací se používají různé termíny jako např. médium/nosič, entita/jednotka. Počítačový slovník definuje dokument navíc z pohledu počítačových technologií, který může být v určitém formátu komunikován na síti. Na rozdíl od původně funkčního přístupu (Otlet, Briet, Buckland), který zdůrazňuje „cokoliv fungujícího“ jako dokument, tj. z čeho lze čerpat informaci, se ve slovníkových výkladech uplatňuje pragmatický přístup založený na formě, struktuře a nosiči (rovněž u Ranganathana).

6.1.2 Výklady pojmu dokument v české a slovenské odborné literatuře

6.1.3 Charakteristika dokumentu a jeho funkce

V české a slovenské odborné literatuře je pojem dokument vykládán jako prvek množiny informačních pramenů. Zaujímá své místo v množině informačních pramenů, které jsou hmotné nebo energetické (nehmotné) povahy.

„...dokument je informačný pramen tvorený nosičom informácií v podobe hmotného predmetu a množinou dát alebo informácií na ňom (v ňom) fixovaných a formálne i obsahovo usporiadaných“ [NOVÁKOVÁ, 1988, s. 5].

Nosičem dokumentu je hmotný predmet, nikoliv energie. Dokument náleží do skupiny hmotných informačných pramenů, které vznikly jako výsledek vědomé lidské činnosti zaměřené na uchování obsahu a jeho následné šíření [SEDLÁČKOVÁ, 2007, s. 12].

V komunikačním spojení dokument plní funkci tzv. *informační konzervy*, kdy je komunikovaný obsah zaznamenaný v nějaké formě na hmotném nosiči. Informační konzervy se oddělují od svých původců a získávají tak samostatnou existenci. Mohou být mnohonásobně rozmnožené a využívány dalšími příjemci kdykoliv na jakémkoliv místě a tak překonávají časové a prostorové bariéry [NOVÁKOVÁ, 1988, s. 6].

Terminologická databáze knihovnictví a informační vědy (TDKIV) podává oficiální výklad pojmu dokument jako:

„*Informační pramen tvořený nosičem informací a množinou informací na něm fixovaných a sloužících k přenosu v čase a prostoru. Dokumenty se dělí podle řady kritérií, např. podle způsobu záznamu dat (písemné, obrazové, zvukové, audiovizuální, strojem čitelné - elektronické či digitální), podle odvozenosti obsahu (primární, sekundární a terciární), podle kontinuity (periodické a neperiodické), podle stupně zveřejnění (zveřejněné, nezveřejněné, interní)*“ [TDKIV, 2004].

Teoretické výklady se téměř doslovně shodují. Zjednodušeně je za dokument považován nosič se zaznamenaným obsahem. Nováková vychází z koncepce informačních pramenů a jejich povahy. Výklad TDKIV je téměř shodný s výkladem informačního pramenu u Novákové (*Informační pramen je prostředek společenské komunikace tvořený nosičem informací a množinou na něm (v něm) fixovaných a nebo přenášených dat či informací*). Pokud bychom nahradili ve výkladu dokumentu

z TDKIV „informační pramen“ slovy „prostředek společenské komunikace“, získali bychom stejnou definici. Informační pramen je v TDKIV uveden pouze jako ekvivalent informačního zdroje a nemá zde proto vlastní výklad. Není stanoven charakter nosiče – hmota nebo energie.

Zdeněk Uhlíř s definicí dokumentu v TDKIV polemizuje a navrhuje definici dokumentu:

„Dokument je kulturní předmět nadaný uzavřeností a dokončeností, jenž zprostředkovává nějakým způsobem syntakticky segmentovaný soubor znaků, který lze interpretovat“
[UHLÍŘ, 2003, s. 238].

Tato definice podle jeho výkladu je obecná a nezatěžuje konotacemi slov nosič, záznam, data a informace. Lze mu dát za pravdu v tom smyslu, že syntakticky segmentovaným souborem znaků může být text stejně jako struktura počítačového programu.

7 Normativní výklady termínu dokument

U termínu dokument v TDKIV jsou uvedeny, na rozdíl od termínů informační pramen a informační zdroj, i normativní výklady, které specifikují jednotlivé typové vlastnosti dokumentů podle účelu konkrétní normy ať už z hlediska technologie tvorby dokumentů, nebo forem prezentace dokumentových informací a typu zaznamenaných informací (obsahu):

Jakýkoliv předmět, který byl zhotoven tiskem nebo jiným způsobem a lze jej katalogizovat nebo indexovat. Pozn. : Tato definice se vztahuje nejen na psané a tištěné dokumenty v papírové nebo mikrografické podobě např. knihy, časopisy, vyobrazení, mapy, ale také na netištěné dokumenty např. strojem čitelné záznamy, filmy, zvukové nahrávky, a trojrozměrné předměty nebo reálie používané jako ukázky [ČSN ISO 5963,1996:3.1].

Hmotný předmět plní funkci informačního pramene, který lze katalogizovat a indexovat. Tato definice nezahrnuje pouze psané a tištěné materiály na papíře nebo na mikrozáznamu např. knihy, časopisy, grafy, mapy, ale také nepísemné dokumenty

např. strojem čitelné záznamy, filmy, zvukové dokumenty a trojrozměrné předměty, popř. reálie jako vzorky [ČSN 01 0193,1996:3.1].

Zaznamenané informace, které mohou být v procesu dokumentace považovány za ucelenou jednotku [ČSN ISO 5127-1,1993].

Jakákoliv publikovaná jednotka, monografická nebo seriálová publikace; zvláštní třídy zahrnují materiály z konferencí, zprávy, disertace a paměti [ČSN ISO 5123].

Zaznamenané informace, které mohou být v procesu dokumentace považovány za ucelenou jednotku bez ohledu na jejich fyzickou formu a vlastnosti [ČSN ISO 11620:3.4].

Zaznamenaná informace, s níž lze v dokumentačním procesu nakládat bez ohledu na její fyzickou formu a charakteristiky jako s jednotkou [ČSN ISO 690-2-2000:3.7].

Jakákoliv entita obsahující informace, včetně strojově čitelných záznamů, mikrodokumentů a tištěných i netištěných médií [ČSN ISO 999-1998:3.4].

Zaznamenaná informace, která může být považována za jednotku v dokumentačním procesu bez ohledu na její fyzickou formu a vlastnosti [ČSN ISO 9707:2.8].

Zaznamenané informace nebo hmotný předmět, který je možno považovat za jednotku procesu dokumentace [ČSN ISO 5127-2003].

7.1 Pojem informační pramen

Pojem informační pramen se v odborné terminologii objevuje na počátku 60 let, se vznikem teorie sociální komunikace oboru sociální informatika. Na klasické tištěné dokumenty, na jejich mikroreprodukce (mikrofiše a mikrofilmy, a pod.), ale i zvukové dokumenty se začalo pohlížet pod vlivem informačně komunikačních oborů jako na soubory informací [CEJPEK, 2001].

Samotný výraz „informační pramen“ vznikl s největší pravděpodobností překladem z ruského „istočnik informacij“.

Augustin Merta v publikaci „Společenské aspekty komunikace odborných informací“ (1970) uvádí termín informační pramen jako jeden z komunikačních kanálů:

„Informační pramen (kanál) je jakýkoliv hmotný nosič informací, vytvářející obvykle informační konzervu. Informační prameny nazýváme primární, když přinášejí nové původní informace, nebo odvozené (sekundární, terciární, sumarizační, atd.), když vznikly výběrem, redukcí z pramenů primárních.“

[MERTA, 1970, s. 181].

Marta Nováková učebním textu „Informačné pramene“ používá výraz informační pramen ve funkci nejvšeobecnějšího označení pro jednotu komunikovaného obsahu a nosiče tohoto obsahu. Nosičem je hmota nebo energie, která fixuje nebo přenáší množinu dat nebo informací.

„Definujeme ho ako prostriedok spoločenskej komunikácie tvorený nosičom informácií a množinou dat na ňom (v ňom) fixovaných alebo prenášaných dát či informácií.“

[NOVÁKOVÁ, 1988, s. 5].

Beáta Sedláčková v publikaci „Dokumentová komunikace“ (2007) dělí informační prameny v komunikačním procesu na energetické nehmotné prameny, kde funkci nosiče plní energie a komunikovaný obsah se nezaznamenává, nefixuje, neuchovává v čase např. přímý projev – přednášky, televizní vysílání. Hmotné informační prameny fixují a přenášejí informace pomocí hmotného nosiče v čase a prostoru [SEDLÁČKOVÁ, 2007, s. 12].

Hmotné informační prameny se dále dělí na dvě skupiny:

- a) „na informační prameny, které nevznikly se záměrem komunikovat určité významy, ale v jistých situacích jsou prostředkem společenské komunikace a slouží jako zdroj informací, jsou to materiální objekty, které se stávají informačním pramenem sui generis, pokud jsou používány ve vědecké argumentaci, zkoumány v procesu poznávání, k vysvětlení určitých souvislostí ve výuce, jako příklad můžeme použít minerál, archeologickou vykopávku, etnografickou výšivku apod.“

b) dokumenty tj. informační prameny, které vznikly jako výsledek vědomé lidské činnosti zaměřené na uchování určitého obsahu a jeho následné šíření [SEDLÁČKOVÁ, 2007, s. 12].

Podobný výklad pojmu informační pramen podává Josef Straka ve slovníku „Sociální informatika“ (1990) s odvoláním na ČSN 01 0183:

„...prostředek sociální komunikace a specificky informační komunikace, tvořený nosičem resp. nositelem informací a množinou na něm (v něm) fixovaných a/nebo jím přenášených resp. vysílaných dat či informací jako jejich nosič, nositel a zdroj. Podle povahy fixovaných resp. přenášených informací se informační prameny člení 1. primární a 2. sekundární. Podle povahy systému, který informace fixuje resp. přenáší, se informační prameny rozdělují na:

1. dokumenty a 2. na nedokumentové informační prameny“

[STRAKA, 1990, s. 83-84].

Shrnutí: Postavíme-li vedle sebe termín dokument a termín informační pramen, můžeme z předchozí analýzy konstatovat, že v termínu informační pramen, je zdůrazněn aspekt komunikace. Informační prameny jsou tvořeny nosičem informací a množinou na něm (v něm) fixovaných nebo přenášených dat. Dělí se podle charakteru nosiče, kterým je hmota, nebo energie na hmotné informační prameny (dokumenty) a nehmotné energetické prameny nebo také nedokumentové informační prameny. Informační prameny se liší svým záměrem (ne)komunikovat sdělení. Dnes už neplatná norma ČSN 01 0183 u definice dokumentu zdůrazňovala hmotnou stránku nosiče.

Lze konstatovat, že podle starších interpretací rozšiřuje definice informačního pramene definici dokumentu o charakter nosiče, který může být hmotné ale i nehmotné (energetické) povahy.

7.2 Informační zdroj

Pojmy informační zdroj a informační pramen jsou v nejširším slova smyslu uváděny jako ekvivalenty, jak uvádí i práce Josefa Straky „Sociální informatika“, a TDKIV. Podle Straky je informační zdroj:

„...obecné pojmenování různorodých systémů (lidských a všech druhů umělých informačních systémů), které jsou reálnými nebo potencionálními nositeli nebo nosiči, vysílateli (širiteli) nebo vysílači, zprostředkovateli atd. informačních zpráv resp. z nichž (od nichž) může finální uživatel informací (poznávací subjekt) nebo jiný inf. systém vybavovat (zjišťovat, sbírat, provádět selekci, přejímat, získávat apod.) informace. Z hlediska způsobu fixace a komunikovatelnosti informací se informační zdroje člení na: 1. dokumenty, 2. nedokumentové informační prameny. Pojem informačního pramenu v širokém smyslu lze považovat za synonymum pojmu informační zdroj pokud se do něho zahrnuje i člověk jako nositel a zdroj informací“ [STRAKA, 1990].

Na následujícím příkladu se pokusím analyzovat jednotlivé části poměrně složité definice:

Přednáška, které se studenti účastní a poslouchají ji, je přenášena pomocí energie, hlasu přednášejícího. Je energetickým informačním pramenem. Probíhá v „přímém přenosu“. Přednášející je nositelem a zdrojem informací. Lze jej teoreticky označit za nedokumentový informační pramen. Bude-li přednášející snímán digitální kamerou a záznam bude vystaven na Internetu v podobě audiovizuální prezentace, stane se z ní elektronický informační zdroj. Bude-li přednáška zaznamenána na hmotný nosič, např. papír, zvukový nosič atd. stane se dokumentem.

Terminologická databáze knihovnictví a informační vědy (TDKIV) uvádí termín informační pramen jako ekvivalent pojmu informační zdroj:

„Informační zdroj je „informační objekt“, který obsahuje dostupné informace odpovídající informačním potřebám uživatele. Informační zdroj může být tištěný, zvukový, obrazový

nebo elektronický (včetně zdrojů dostupných online)“ [TDKIV, 2004].

(„Informační objekt je informace nebo skupina informací tvořících jednotný celek bez ohledu na typ nebo formát“ [TDKIV, 2004].)

Definice informačního zdroje v TDKIV je v podstatě překladem ze slovníku Dublin Core Metadata Initiative (DCMI glossary), který definuje pojem informační zdroj takto:

„Information resource is any entity, electronic or otherwise, capable of conveying or supporting intelligence or knowledge; e.g. a book, a letter, a picture, a sculpture, a database, a person“ [WOODLEY, c1995-2008].

[Překlad autorky: „Informační zdroj je jakákoliv entita, elektronická nebo jiná, schopná přepravovat/sdělovat nebo nést zprávu/informaci: např. kniha, dopis, obraz, socha, databáze, osoba.“] V tomto smyslu je informační zdroj definován jako objekt. To se odráží i v definici informačního zdroje v TDKIV.

S rozšířením Internetu a WWW začalo přibývat dokumentů publikovaných v elektronické (digitální) podobě. Definice tradičního dokumentu jako média statické povahy (nosiče) a na něm fixovaném obsahu, přestala vyhovovat charakteru dynamických webovských „dokumentů“.

Cejpek píše, že vlastnosti digitálních dokumentů se natolik liší od vlastností dokumentů vývojově starších, že odborníci začali pochybovat o tom, zda je v tomto případě ještě oprávněné a vhodné používat pojem „dokument“. A tak se pro tento druh dokumentu ujal název elektronický zdroj [CEJPEK, 2005, s. 56].

Pojem elektronický zdroj vykládá TDKIV jako:

„Informační zdroj, který je uchováván v elektronické podobě a je dostupný v prostředí počítačových sítí nebo prostřednictvím jiných technologií distribuce digitálních dat (např. na discích CD-ROM). V bibliografickém popisu elektronických zdrojů se

používá tohoto termínu pro obecné označení druhu dokumentu“
[TDKIV, 2004].

Jako ekvivalent je uveden elektronický informační zdroj. Příbuzné termíny nejsou uvedeny. Formálně ve slovníku chybí propojení elektronického (informačního) zdroje s pojmem informační zdroj, jako příbuzného pojmu.

Pramenem výkladu je DCMI glossary, podle něhož je elektronický informační zdroj:

„An information resource that is maintained in electronic, or computerized format, and may be accessed, searched and retrieved via electronic networks or other electronic data processing technologies (e.g., CD-ROM)“ [WOODLEY, c1995-2008].

[Překlad autorky: „Informační zdroj, který je uchováván v elektronickém nebo počítačovém formátu a může být dostupný, prohledatelný a vyhledatelný prostřednictvím počítačových sítí nebo dalších technologií elektronického zpracování dat“.]

Dále je v TDKIV uvedena definice elektronického dokumentu s ekvivalenty elektronická publikace a digitální dokument a mnoha příbuznými termíny, z nichž uvádím digitální objekt a elektronická kniha:

„Dokument, který se od tištěných typů dokumentů odlišuje nikoliv obsahovými, ale formálními vlastnostmi, zejména digitálním způsobem záznamu informací a z něho vyplývající větší nezávislostí a oddělitelností obsahu dokumentu od nosiče dat. Digitální uložení informace umožňuje aplikaci operativnějších individuálních metod práce s informacemi (vyhledávání, změny). Pro účely bibliografického popisu elektronických zdrojů se termínem elektronický dokument označuje zdroj, který obsahuje převážně textová data“ [TDKIV, 2004].

Následující ukázka může demonstrovat, co všechno v sobě pojem informační zdroj/elektronický informační zdroj obsahuje:

V množině elektronických zdrojů je možné vymežit 4 dílčí skupiny, které postupně zahrnují pojmy užšího rozsahu. Dílčí množiny zahrnují řadu synonymních termínů [BRATKOVÁ, 1998, s. 1-2]:

- všechny elektronické informační zdroje (synonymem je termín digitální informační zdroje)
 - elektronické (digitální) objekty
 - elektronické (digitální) materiály
 - počítačové soubory
 - elektronické (digitální) dokumenty
 - elektronické (digitální) publikace

- informační zdroje přístupné přes jakékoli počítačové síť
 - síťové (informační) zdroje/síťové elektronické zdroje
 - elektronické zdroje dostupné na dálku (remotely accessed resources)
 - online (informační) zdroje
 - síťové dokumenty/síťové publikace

- informační zdroje dostupné veřejně přes Internet
 - internetové (informační) zdroje
 - internetové materiály
 - internetové dokumenty/internetové publikace

- informační zdroje dostupné veřejně v síti Internet pouze přes protokol HTTP (Hypertext Transfer Protocol)
 - webovské (informační) zdroje
 - webovské dokumenty
 - dokumenty na WWW

- dokumenty využívající HTTP protokol
- webová stránka
- domovská stránka
- personální (webová) stránka
- HTML stránka
- soubor webovských dokumentů
- webové sídlo

Přes síť získané „elektronické dokumenty“, např. k vizuální percepci na monitoru či k poslechu přes příslušné zařízení, nejsou vlastně reálnými dokumenty, jejich fyzická forma (vlastnosti) se ztrácí, ale to podstatné, co uživatel získává, je informační obsah. Typ přenášených informací a formát (uspořádání dat) patří k hlavním a podstatným kritériím pro třídění či typologii síťových informačních zdrojů [BRATKOVÁ, 1998].

Diskutovaným problémem je použitím pojmu dokument v síťovém prostředí internetových/webovských informačních zdrojů a internetových/webovských informačních dokumentů.

„Užití pojmu „dokument“ v síťovém digitálním prostředí je v určitém aspektu sice možné i legitimní, ale nepostačuje již k zahrnutí dalších forem informací, které jsou dnes prostřednictvím sítě Internet (jakožto média) přenášeny. Tradiční pohled na dokument jako médium statické povahy (označovaný často také jako „informační konzerva“), jako médium k přenosu informací fixovaných a uspořádaných na materiálním nosiči v prostoru a čase již dnes nevyhovuje při pokusu objasnit povahu „síťového digitálního dokumentu“ [BRATKOVÁ, 1998].

E. Bratková navrhuje používání pojmu „nedokumentové informační prameny (zdroje)“ (dále NIP) neboli „nehmotné“ informační zdroje, které zajišťují vysílání a přenos informací prostřednictvím energie. Stejný termín používá J. Straka ve slovníku „Sociální informatika“ [STRAKA, 1991, s. 93]

Tento termín pokládá za nevhodný J. Schwarz kvůli dichotomické komplementárnosti termínů dokumentové a nedokumentové informační prameny (dále DIP) představující universum „informačních pramenů“. NIP nemohou být vymezeny, aniž by nebyly vymezeny DIP, aniž by byl stanoven význam termínu „dokument“.

„Ditochomická klasifikace informačních zdrojů a na ní založené modely informačních systémů, přestože by snad pro praxi byla i vyhovující a dostačující, by se na teoretické úrovni mohla stát překážkou pro pochopení podstaty informačních jevů. V případě rozlišení „dokumentových“ a „nedokumentových informačních zdrojů“ se totiž jedná o jejich rozdělení na základě vnější formy, která je z hlediska jejich obsahu podružná“ [SCHWARZ, 1999].

Vychází z obecné teorie systémů, která dělí informační systém (= umělý systém) na prvky, principy a procesy. Prvky lze rozložit na *informační objekty* (prvkem umělého informačního systému může být pouze informační objekt, nikoliv informace samotná). Z ontologického hlediska je prvotním účelem informačního systému (resp. informačních procesů, které v rámci IS probíhají) *poznání*. Poznávací činnost je interakce subjektu a objektu a tato činnost má vždy výsledek (i negativní – nulový). Výsledky poznávacího procesu jsou nějakým způsobem formalizovány, reprezentovány. Reprezentace výsledků označuje Schwarz jako „*kognoskália*“ (Pédauque: Representation [PÉDAUQUE, 2003]). Kognoskália jsou rozdělena na tři kategorie: *data* (reprezentace výsledků na úrovni smyslů), *informace - soubor faktů a pravidel, jak tato fakta zpracovávat* (reprezentace výsledků na rozumové úrovni) a *znalosti – soubor poznatků a pravidel, jak tyto poznatky zpracovávat a využívat je* (na úrovni vědomí). Data jsou zpracována smysly, informace smysly a rozumem a znalosti smysly, rozumem a vědomím.

Informační objekt je smysly vnímatelná uspořádaná množina informací. Má formu a obsah, který může být vnímán informačním subjektem. Je-li vnímán, stává se informačním zdrojem.

Z výše uvedeného modelu Josef Schwarz vyvozuje definici informačního zdroje jako informačního objektu, který je předmětem poznávací činnosti informačního subjektu.

[Schwarz, 1999] Tato definice koresponduje s definicí informačního zdroje v TDKIV.

Příklad měnící se formální podstaty dokumentu lze ukázat na charakteristice sémantického webu. Sémantický web je úložištěm dat a strojově uložených informacích o významu dat, díky kterým začínají data dávat smysl i strojům [THIBODEAU, 2008]. Základem sémantického webu je ontologie tj. formální popis objektů a jejich vzájemných vztahů. Důležité koncepty, technologie, protokoly a standardy pro rozvoj sémantického webu obsahují XML, RDF a specifické identifikace. RDF (Resource Description Framework = rámec pro popis zdrojů) umožňuje kódovat, vyměňovat a znovu využívat strukturovaná metadata, využívá formát XML jako syntaxi pro výměnu. Umožňuje vytvoření výpovědi o zdroji jako souboru vlastností, které se přizpůsobují jmenovanému schématu. Výkazy jsou zaznamenány v prvcích formátu XML ve struktuře RDF. RDF představuje strukturální omezení, která podporují konzistentní a jednoznačné kódování a výměnu standardizovaných metadat, což poskytuje možnost vzájemné výměny jednotlivých dávek metadat definovaných různými komunitami popisujícími zdroje. Navíc poskytuje prostředky pro publikování okem čitelných a strojem zpracovatelných slov vytvořených na podporu znovuvyužití a rozšíření metadatové sémantiky mezi nesourodé informace [SEDLÁČKOVÁ, 2007, s. 130]. Pak by byl internetový/webový dokument/zdroj resp. jeho obsah tvořen strukturou (např. RDF) a daty (ve formátu XML). Jeho fyzická forma se ztrácí ale informační obsah zůstává nezměněn.

7.3 *Pojmy dokument, informační pramen a informační zdroj v cizích jazycích*

Paul Otlet v díle „Traité de documentation“ (Pojednání o dokumentaci) formuloval potřebu vytvořit jednotnou terminologii pro novou vědu – bibliologii. Poukázal na 4 slovní kořeny – 2 řecké a 2 latinské:

- 1. *biblion* (z řečtiny)**
- 2. *grapho* (*grammata* *gramme*)**

3. liber (z latiny)

4. documentum

Slova odvozená od těchto čtyř kořenů se vyskytují v mnoha světových jazycích, např. bibliologie, bibliotéka, bibliometrie, „bibliography“, „librarie“, „libresque“, „library“, „librarian“.

Některé jazyky původem řecká či latinská slova překládají do národních jazyků.

V němčině se používá „Schriftum“ (písemnictví) a kořen „Buch“ – „Buchwesen“, „Bücherei“, ale objevuje se i řecké „biblion – „Bibliothek“ [OTLET, 1934].

Pro obor dokumentace vychází termín z latinského „documentum“, doklad, důkaz, latinské sloveso docere – učit.

Termíny vycházející z kmenového základu Document:

Document (substantivum - význam: Předmět (Znak + nosič)

Documentation (substantivum) – význam: Dokumentační činnost a soubor dokumentů

Documentaliste (substantium) osoba zabývající se dokumentalistikou

Documenter – činnost spojená s dokumentem

Slovo informace pochází z latinského „informatio“ informace a vyjadřuje představu, pojem, obrys. Sloveso „informare“ znamená uváděti v tvar, dodávati tvar, podobu, formovat, tvořit, zobrazovat, představovat si, vytvářet představu, pojem [CEJPEK, 2005, s. 13].

Termín dokument je termínem mezinárodním, používají ho např. jazyky románské, germánské, slovanské. Výjimku tvoří finština, která je ugrofinským jazykem a v tabulce ji uvádím, jako zajímavost. Na globální úrovni existují i termíny informační pramen/pramen informací a informační zdroj/zdroj informací, ovšem přeložené do národních jazyků. Pro ilustraci uvádím jednoduchou tabulku [Jazykové nástroje GOOGLE, 2008]:

Čeština	dokument	informační pramen	informační zdroj/e
Angličtina	document	source of information	information resource

Němčina	Dokument	Informationsquelle, m.	Informationsquelle, f. die Informationsressourcen, f. pl.
Francouzština	document	source d' information	resource d' information
Ruština	dokument	istočnik informacii	informacionnye resursy
Norština	dokument	informasjon ressurs	informasjon ressurs
Finština	Asijakirja	"Kevät" tiedot	Tiedon lähde
Rumunština	document	sursa de informare	sursa de informare
Italština	documento	fonti di informazione	informazioni risorsa
Polština	dokument	źródło informacji	źródła informacji,
Švédština	dokument	informationskällor	informationsresurser

Závěr

Cílem bakalářské práce bylo zpracování historického a terminologického vývoje pojmu dokument, informační pramen a informační zdroj v knihovnictví a informační vědě.

Celou první kapitolu jsem se snažila strukturovat z hlediska historického vývoje. V historickém přehledu jsem se soustředila zejména na okamžiky důležité pro zavedení a vymezení pojmu dokument v historické době vzniku dokumentace jako nového oboru a zároveň jako předchůdce moderní informační vědy. Otletovy myšlenky a vize přesahují rámec své doby a stojí za to je znovu objevovat, jak dokládají články Michaela Bucklanda či Alexe Wrighta.

V oddíle „Od dokumentace ke komunikaci informací a znalostí“ jsem nastínila historický rámec pro vznik nového pojmu – informační pramen, který rozšiřuje obsah pojmu dokument v kontextu rozvoje nových vědních disciplín – kybernetiky, informatiky, informační vědy či sociální informatiky o rozměr moderní komunikace informací. K vytvoření pojmu informační pramen přispěl i rozvoj nových technologií záznamu zvuku, obrazu a jejich kombinace. Vzniká tak celá řada nových druhů zvukových, obrazových a audiovizuálních dokumentů na různých nosičích, ke kterým se vracím podrobněji ještě v druhé kapitole, kde jsou rozebrány z hlediska forem a způsobu prezentace obsahu. Pro ilustraci jsem tuto kapitolu doplnila ukázkami, které demonstrují různé druhy nosičů a jejich technická zařízení, nezbytná pro percepci obsahu.

Třetí kapitola se zabývá teoretickými úvahami nad možnostmi definování nejnovějších forem „dokumentů“. Východiskem je tradiční definice dokumentu, jeho základní rysy a formy. Pojem dokument je všeobecně vyjádřen definicí, která jej charakterizuje jako médium hmotného charakteru, na němž jsou zaznamenané informace s cílem uchovat nebo komunikovat lidské poznání. Definice informačního pramene rozšiřuje definici dokumentu o charakter nosiče, který může být hmotné ale i nehmotné (energetické) povahy. Pojem informační zdroj nachází své místo v době elektronického publikování. V současné době je jeho definice např. v TDKIV („... informační objekt obsahující dostupné informace odpovídající informačním

potřebám uživatele“) vyhovující k označení zdrojů informací dostupných v elektronické podobě. Lze pomocí něho definovat širokou množinu elektronických informačních zdrojů, která v sobě zahrnuje užší skupinu internetových a webovských informačních zdrojů/dokumentů. Užití pojmu dokument v síťovém digitálním prostředí není příliš vhodné, protože např. u webovské stránky je sice zachován informační obsah v podobě dat, ale fyzická forma dokumentu se ztrácí. Internetový/webovský dokument není tvořen nosičem a na něm zaznamenanými informacemi, ale strukturou s daty do této struktury uspořádanými.

V historickém přehledu výkladu termínu dokument lze vysledovat dva různé přístupy. Pragmatický přístup založený na definování termínu dokument pomocí jeho fyzické formy vyhovoval pro tradiční pojetí dokumentu jako obsahu fixovaném na hmotném nosiči, ale nedostačoval pro dokument v síťovém digitálním prostředí. Východiskem pro definování dokumentu v síťovém digitálním prostředí se jeví funkční přístup, prosazovaný Paulem Otletem, Suzanne Briet a některými dalšími dokumentalisty. Nechápe dokument jen jako záznam na hmotném nosiči, ale do tohoto pojmu zahrnuje „cokoliv, co funguje jako dokument“ – zdroj informace, tedy každý objekt, který je zkoumán nebo pozorován.

Výklady a definice se vyvíjejí a stačí zachytit vždy jen určitý úsek oboru v čase. Domnívám se proto, že ani nelze stanovit konečnou definici pojmu dokument, informační pramen a informační zdroj vzhledem k neustálému posunu oboru vpřed. Tato práce podává přehled definic a výkladů tak, jak je zaznamenala historie a současná informační věda. Prostředky moderní komunikace se i nadále zdokonalují a vznikají nové. V této perspektivě se informační věda bude muset vyrovnávat s novými pojmy, jejich termíny a definicemi.

Seznam použité literatury

- BRATKOVÁ, Eva. 1998. K otázkám pojmu, třídění a typologie internetových a webovských informačních zdrojů. *Národní knihovna*. 1998, roč. 9, č. 5, s. 262-275. Aktualizovaný a doplněný postprint z dubna 2005 k dispozici z archivu E-LIS: <<http://eprints.rclis.org/archive/00003558/>>.
- BRATKOVÁ, Eva. c1995-2008. *Bibliografické systémy a služby* [online]. Praha : ÚISK FF UK, c1995-2008, updated 2007-02-22 [cit. 2008-07-12]. Dostupný z WWW: <<http://www1.cuni.cz/~brt/formaty/bs/bs.htm> >.
- BRIET, Suzanne. 2006. *What is documentation?* [online]. Trans. and ed. Donald E. Day, Laurent Martinet, Hermina G. B. Anghelescu. Lanham, MD: Scarecrow Pr., 2006 [cit. 2008-07-15]. Dostupný z WWW: <www.scarecrowpress.com/ISBN/0810851091>. ISBN 0-8108-5109-1.
- BUCKLAND, Michael Keeble. 2007-. *Suzanne Briet, 1894 – 1989: „Madame Documentation“* [online]. 2007- [cit. 2008-07-16]. Dostupný z WWW: <<http://people.ischool.berkeley.edu/~buckland/briet.html>>.
- BUCKLAND, Michael Keeble. 1991. Information as thing. *Journal of the American Society for Information Science*. 1991, vol. 42, no. 5, s. 351-360. Problematice dokumentu jsou věnovány strany 353, 354. Dostupný též z WWW:<<http://www-personal.si.umich.edu/~rfrost/courses/SI110/readings/misc/Buckland.pdf> >.
- BUCKLAND, Michael Keeble. 1997. What is a „document“ ? *Journal of the American Society for Information Science*. 1997, vol. 48, no. 9, s. 804-809. Dostupný též z WWW: <<http://www.ischool.berkeley.edu/~buckland/whatdoc.html>> .
- BUCKLAND, Michael Keeble. 1998. [What is a digital document?](#) *Document numérique*. 1998, vol. 2, no. 2, s. 221-230. Dostupný též z WWW:<<http://people.ischool.berkeley.edu/~buckland/digdoc.html>>.
- CEJPEK, Jiří. 2001. Knihovnictví v širších souvislostech. 2001. In *Informační studia a knihovnictví v elektronických textech I*. [CD-ROM]. Praha : ÚISK FF UK, 2001. 14 s.
- CEJPEK, Jiří. 2005. *Informace, komunikace a myšlení : úvod do informační vědy*. Praha : Karolinum, 2005. 233 s. ISBN 80-246-1037-X.
- ČSN 01 0174, ISO 5963. 1995. *Dokumentace : Metody analýzy dokumentů, určování jejich obsahu a výběru lexikálních jednotek selekčního jazyka*. Praha : Český normalizační institut, 1995. 10 s.
- ČSN 01 0193. 1995. *Dokumentace : Pokyny pro vypracování a rozvíjení jednojazyčných tezurů*. Praha : Český normalizační institut, 1995. 52 s.
- ČSN ISO 5127 (01 0162). 2003. *Informace a dokumentace - Slovník*. Praha : Český normalizační institut, 2003. 160 s.

- ČSN ISO 690-2-2000. 2000. *Informace a dokumentace - Bibliografické citace - Část 2: Elektronické dokumenty nebo jejich části*. Praha : Český normalizační institut, 2000. 22 s.
- ČSN ISO 999. 1998. *Informace a dokumentace. Zásady zpracování, uspořádání a grafické úpravy rejstříků*. 1998. 43 s.
- ČSN ISO 11620 (01 0143). 1999. *Informace a dokumentace - ukazatele výkonnosti knihoven*. Praha: Český normalizační institut, 1999. 55 s.
- ČSN ISO 5123 (01 0138). 2003. *Dokumentace - Záhlaví pro mikrofiše monografií a seriálů*. Praha: Český normalizační institut, 2003. 12 s.
- ČSN ISO TR 9007 (97 9702). 1995. *Systémy zpracování informací. Pojmy a terminologie pro pojmové schéma a informační základnu*. Praha : Český normalizační institut, 1995. 131 s.
- *Základy bibliografie*. 1966. Editor Jaroslav Drtina. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1966. 412 s.
- *Google : jazykové nástroje* [online]. c2008. Google, c2008 [cit. 2008-07-15]. Dostupný z WWW: <http://www.google.cz/language_tools?hl=cs>.
- HAIS, Karel; HODEK, Břetislav. 1984-1985. *Velký anglicko-český slovník*. Praha : Academia, 1984-1985. 3 sv.
- HLAVATÁ, Eva. 1979. *Informační prameny : terminologický slovník*. Praha : ÚVTEI, 1979. iii, 331 s.
- JEDLIČKOVÁ, Petra. 1999. Elektronické publikování. *Ikaros* [online]. 1999, roč. 3, č. 3 [cit. 2008-07-04]. Dostupný z WWW: <<http://www.ikaros.cz/node/314>>. ISSN 1212-5075.
- JEŘÁBKOVÁ, Eva. 2008. *Vývoj pojmu dokument, informační pramen a informační zdroj : Bibliografický soupis*. Praha : ÚISK FF UK, 2008. 12 s. Nепublikovaný materiál.
- KAPOUN, Jan. 2008. Pohledy do historie světových IT firem (2): IBM. *Science World* [online]. 2008 [cit. 2008-07-15]. Dostupný z WWW: <<http://www.scienceworld.cz>>.
- *KTD : Česká terminologická databáze knihovnictví a informační vědy (TDKIV)* [online databáze]. 2004. Praha : Národní knihovna České republiky, 2004 [cit. 2008-06-15]. Dostupný z WWW: < <http://sigma.nkp.cz/cze/ktD>>.
- KRČMÁŘ, Petr. 2006. Vše podstatné o RSS. *Root.cz* [online]. 2006 [cit. 2008-07-15]. Dostupný z WWW: <<http://www.root.cz/clanky/vse-podstatne-o-rss/>>.
- MERTA, Augustin. 1970. *Společenské aspekty komunikace odborných informací*. Praha : ÚVTEI, 1970. 209 s.
- *NetLingo: The Internet Dictionary* [online]. c1994-2008 [cit. 2008-07-15]. Dostupný z WWW: < <http://www.netlingo.com>>.

- NOVÁKOVÁ, Marta. 1988. *Informačné pramene*. Bratislava : Slovenská technická knižnica, 1988. 107 s.
- OTLET, Paul. 1934. *Traité de documentation. Le livre sur le livre, théorie et pratique*. Bruxelles : Palais mondial, 1934. 431 s., XIII s.
- PÉDAUQUE, Roger T. 2003. *Document: Form, Sign and Medium, As Reformulated for Electronic Documents* [online]. Version 3, 2003 [cit 2008-01-05]. Dostupný z WWW: <<http://archivesic.ccsd.cnrs.fr/docs/00/06/22/28/HTML/index.html>>.
- RAYWARD, W. Boyd. 1975. *The universe of information : the work of Paul Otlet for documentation and organisation : FID 520*. Moskva : Kniga, 1975. 390 s. Dostupné též v elektronické podobě z WWW: <<http://hdl.handle.net/1854/3989>>.
- REITZ, Joan M. 2007. *ODLIS : Online Dictionary of Library and Information Science* [online]. Libraries Unlimited, c2004-2007, updated: 2007-11-19 [cit. 2008-01-15]. Dostupný z WWW: < <http://lu.com/odlis/>>.
- RICHTER, Vít. 2003. K půjčování zvukových a zvukově obrazových dokumentů ve vybraných evropských knihovnách. *Národní knihovna* [online]. 2003, roč. 14, č. 2 [cit. 2008-07-26]. Dostupný z WWW: <<http://knihovna.nkp.cz/NKKR0302/0302093.html>>.
- RICHTER, Vít. 2004. Nové podmínky pro půjčování zvukových záznamů v knihovnách. In *Informace pro knihovny* [online]. Praha : Národní knihovna České republiky, 2004 [cit. 2008-07-25]. Dostupný z WWW: <http://knihovnam.nkp.cz/sekce.php3?page=03_Leg/01_LegPod/ZvukPujcPodm.htm> .
- ROBERT, Paul. 1967. *Dictionnaire alphabétique & analogique de la langue française*. Paris : Le Robert, 1967. XXXI, 2171 s. ISBN 2-85036-07-4.
- SEDLÁČKOVÁ, Beáta. 2007. *Dokumentová komunikace : studijní texty*. Praha : Národní knihovna České republiky, 2007. 151 s. ISBN 978-80-7050-535-9.
- SCHAMBER, Linda. 1996. What is a document? Rethinking the concept in uneasy times. *Journal of the American Society for Information Science*. 1996, vol. 47, no. 9, s. 669-71. Dostupný též z WWW:<https://www-s.isrl.uiuc.edu/~kmedina/gsd/collect/dl_test/index/assoc/HASH0154.dir/doc.pdf>.
- SCHWARZ, Josef. 1999. Nedokumentové informační prameny nebo informační objekty? *Ikaros* [online]. 1999, roč. 3, č. 9 [cit. 2008-07-01]. Dostupný z WWW: <<http://www.ikaros.cz/node/402>>. ISSN 1212-5075.
- SOŠKOVÁ, Eva. 2008. Státní technická knihovna v letech 1945-1990. *Ikaros* [online]. 2008, roč. 12, č. 2 [cit. 2008-07-12]. Dostupný z WWW: <<http://www.ikaros.cz/node/4538>>.

- STRAKA, Josef. 1990. *Sociální informatika. Terminologický a výkladový slovník pro posluchače katedry vědeckých informací a knihovnictví*. Praha : Karolinum, 1990. 217 s. ISBN 80-7066-324-3.
- ŠINDELÁŘ, Jan. 2006. ENIAC, dědeček počítačů, oslavil 60 let. *Živě Computer* [online]. 2006 [cit. 2008-07-16]. Dostupný z WWW: <<http://www.zive.cz/default.aspx?article=129188>>.
- ŠTRÁFELDA, Jan. 2005. Braillovo písmo. *Shaman.cz* [online]. Updated 2005-12-14 [cit. 2008-07-21]. Dostupný z WWW: <<http://www.shaman.cz/sifrovani/braillovo-pismo.htm>>.
- THIBODEAU, Patrick. 2008. Sémantický web v kostce. *Science world* [online]. 2008 [cit. 2008-07-16]. Dostupný z WWW:<<http://scienceworld.cz>>.
- UHLÍŘ, Zdeněk. 2003. Terminologie a pojmy v čase paradigmatických změn *Národní knihovna* [online]. 2003, roč. 14, č. 4 [cit. 2008-07-16], S. 237-238. Dostupný z WWW:< <http://knihovna.nkp.cz/Nkkr0304/0304236.html>>. ISSN 1214-0678.
- VICKERY, Brian 1991. *Information science in theory and practice*. 3rd ed. München : Saur, 1991. xiii, 400 s. ISBN 3-598-11658-6.
- VRBENSKÁ, Františka. 2000. Česká cesta k reformátování. Vyhodit, zachránit, nebo převést? (1. část). *Daidalos* [online]. 2000, roč. 1, č. 1 [cit. 2008-07-10]. Dostupný z WWW:< http://daidalos.ff.cuni.cz/2000/zari/fv_reform.php>.
- WIKIPEDIA [online]. 2008. MediaWiki, 2008 [cit. 2008-07-19]. Dostupný z WWW: <<http://cs.wikipedia.org>>.
- WOODLEY, Mary S. c1995-2008. *Glossary* [online]. Dublin (OH, USA) : Dublin Core Metadata Initiative, c1995-2008 [cit. 2008-07-16]. Dostupný z WWW: <<http://www.dublincore.org/documents/2001/04/12/usageguide/glossary.shtml>>.
- WRIGHT, Alex. 2008a. Forgotten forefather : Paul Otlet. *Boxes and Arrows* [online]. 2008, June issue [cit. 2008-07-05]. Dostupný z WWW: <http://www.boxesandarrows.com/view/forgotten_forefather_paul_otlet>
- WRIGHT, Alex. 2008b. The Web Time Forgot. *The New York Times* [online]. 2008, June [cit. 2008-07-05]. Dostupný z WWW: <http://www.nytimes.com/2008/06/17/science/17mund.html?pagewanted=2&8dpc&_r=2>.

Seznam obrázků

- Obr. č. 1: Mundaneum – sál s telegrafy [Wright, 2008b]. Dostupný z WWW: <<http://www.nytimes.com>>.

- Obr. č. 2: Mikrofilm [Google, c2008]. Dostupný z WWW:
<<http://images.google.cz/images>>.
- Obr. č. 3: Čtečka mikrofilmu [Google, c2008]. Dostupný z WWW:
<<http://images.google.cz/images>>.
- Obr. č. 4: Mikrofiš [Vlastní fotografie].
- Obr. č. 5: Gramofonová deska [Google, c2008]. Dostupný z WWW:
<<http://images.google.cz/images>>.
- Obr. č. 6: Gramofon [Google, c2008]. Dostupný z WWW:
<<http://images.google.cz/images>>.
- Obr. č. 7: Magnetofon s páskou [Google, c2008]. Dostupný z WWW:
<<http://images.google.cz/images>>.
- Obr. č. 8: Videorekordér [Google, c2008]. Dostupný z WWW:
<<http://images.google.cz/images>>.
- Obr. č. 9: Kompaktní disk [Google, c2008]. Dostupný z WWW:
<<http://images.google.cz/images>>.
- Obr. č. 10: Discman [Google, c2008]. Dostupný z WWW:
<<http://images.google.cz/images>>.

